

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

Г.Ю. Каніщев, Ю.І. Кисіль, О.В. Малишев, Г.Г. Півень, О.А. Яцина

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Частина I

Конспект лекцій

Харків «ХАІ» 2009

ББК ТЗ (4УКР) я 73

Історія України: консп. лекцій / Г.Ю. Каніщев, Ю.І. Кисіль, О.В. Малишев та ін. – Х.: Нац. аерокосм. ун-т «Харк. авіац. ін-т», 2009. – 110 с.

Всебічно охарактеризовано соціально-економічний і суспільно-політичний розвиток України, комплексно розглянуто причини виникнення української державності, структуру, порядок функціонування, принципи організації влади на українських землях, освітлено багато питань теорії й практики соціально-економічного й культурно-освітнього розвитку України на всіх етапах її історії.

Для студентів технічних спеціальностей очної й заочної форм навчання.

Рецензенти: д-р іст. наук, проф В.В. Лантух,
канд. іст. наук, проф. С.М. Куделко

© Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут», 2009 р.

ЗМІСТ

Лекція 1. Київська Русь.....	4
Лекція 2. Політичні наслідки роздроблення Київської Русі. Південно-західні руські князівства.....	36
Лекція 3. Українські землі в XIV – першій половині XVII ст. Українське козацтво.....	51
Лекція 4. Визвольна війна під керівництвом Б. Хмельницького (1648 – 1654 рр.).....	69
Лекція 5. Руїна та Гетьманщина.....	81
Лекція 6. Україна в період розпаду феодально-кріпосницького ладу та формування капіталістичних відносин (перша половина XIX ст.).....	91

Лекція 1

Тема «Київська Русь»

Питання лекції:

1. Перший етап розвитку людства на території України.
2. Східні слов'яни у давнину. Їхні перші державні об'єднання.
3. Утворення Київської держави. Теорії її походження.
4. Політична історія Київської Русі в IX – XI ст.
5. Соціально-економічний і культурний розвиток Київської Русі.

Перший етап розвитку людства на території України

Історію людства ділять на хронологічні періоди. Найбільшим серед них є період, який в історичній науці прийнято називати **«стародавній світ»**. Він охоплює величезний проміжок часу – від виникнення людини до падіння Західної Римської імперії наприкінці V ст. Вивчаючи цей період історії людства, необхідно брати до уваги спосіб відліку часу, який застосовується в історичній науці. В основу цього способу покладено подію народження Ісуса Христа. Цю дату умовно вважають початком **нової, або «нашої» ери (н.е.)**. Відповідно, події, що відбулися до цієї дати, позначають з приміткою «до н.е.». Наприклад: «Розквіт міста Херсонес відбувався у IV ст. до н.е.» та ін. Події ж, які відбулися після дати народження Христа, як правило, не мають хронологічної позначки «н.е.». Наприклад: «Навала гуннів на територію сучасної України відбувалася наприкінці IV ст.». Вияняток у позначенні історичних дат можливий лише у випадку, якщо події охоплювали час як до, так і після початку нової ери. Наприклад: «Держава Мала Скіфія існувала у гірському Криму протягом II ст. до н.е – I ст. н.е.».

Історія є наукою, що вивчає життя людства за слідами, які залишили попередні епохи. Такі сліди в науці прийнято називати **історичними джерелами**. Саме вони є джерелами для сучасних людей у пізнанні минулого. До історичних джерел можуть належати письмові пам'ятки – літописи, документи діловодства державних установ, приватні листи тощо. Іншим різновидом історичних джерел є усна народна творчість – казки, билини, легенди тощо про події, які відбулися досить давно і збереглися в історичній пам'яті народу. Третім різновидом історичних джерел є пам'ятки матеріальної культури, або **археологічні пам'ятки**. Це поняття охоплює залишки будівель давніх людей, поховання, речі тощо.

Саме археологічні пам'ятки є основними при дослідженні сучасними істориками періоду стародавнього світу. Адже писемність у ті часи тільки зароджувалася і охоплювала лише освічені прошарки населення. А головне – від тих дуже віддалених часів збереглося досить мало письмових історичних джерел (і то, як правило, у спотвореному вигляді, через пізніші інтерпретації). Знову ж таки через велику давність народна пам'ять не зберегла подробиць переважної більшості тодішніх історичних подій. Отже, пам'ятки матеріальної культури тут служать головним історичним джерелом. Вони були основним носієм інформації не тільки для сучасних дослідників, але й для тодішніх людей. Так, наявність дорогого одягу, посуду чи зброї у людини була, як правило, свідченням її високого соціального стану. Або, наприклад, наявність у якомусь місті могутньої фортеці (яка часто була резиденцією місцевого володаря) була інформацією для місцевого населення щодо сили держави і необхідності коритися їй. Ця інформація була політично дуже вагомою. Адже держава як політичний інститут суспільства тільки зароджувалася. В людській пам'яті, напевно, ще зберігалися уявлення про часи, коли її не існувало. Отже, могутні фортечні стіни стверджували нові для того часу реалії людського життя. В цьому полягає своєрідність епохи стародавнього світу.

Вірогідно, не менше мільйона років пройшло з тих пір, коли почалося пересування найдавніших людських спільнот з Африки і можливо, з Південно-Східної Азії на північ. Так поступово почалося залюднення Європи. **Прихід людини на територію сучасної України відбувся приблизно 400 тис. років тому. Це був період палеоліту (давнього кам'яного віку). Він тривав 390 тис. років.** На рівнинах і в річкових долинах нинішньої України, покритих рослинністю поміркованих широт, паслися зграї бізонів, гігантських оленів, антилоп, давніх слонів, носорогів. У чагарниках і лісових хащах водилися хижакі – леви, ведмеді, гієни, вовки, які часто влаштовували свої лігвища у печерах.

Невеликі групи первісних людей, що вже знали користь вогню для зігрівання, пом'якшення їжі та боротьби з хижакими, блукали у пошуках вдалого полювання та збирання дарів природи – їстівних плодів, коріння, пташиних яєць, молюсків. Люди були озброєні найпростішими знаряддями – загостреними палками-копалками, дубинами та ручними рубилами з кремнію. Людські колективи вже почали заселяти печери, що слугували їм захистом від негоди. Почали будувати й примітивні будівлі з гілок дерев і шкір тварин. На території України відомо небагато археологічних пам'яток цього періоду: біля м. Амвросіївка Донецької області знайдено велике

кремнієве рубило, виготовлене людиною епохи палеоліту. Декілька таких знарядь праці знайдено й на березі Дністра поблизу с. Лука-Врубловецька (Хмельницька область). У районі Карпат, вздовж р. Тиса знайдено залишки поселень первісних людей.

З часом під впливом зміни клімату (наступ льодовика, похолодання) та набуття досвіду господарювання спосіб життя первісної людини зазнав поступових змін. Полювання та збиральництво доповнювалися рибальством. Сформувався фізичний тип сучасної людини, відомий як *Homo sapiens* (людина розумна). Багатшим стає духовний світ людини. Доказом цього є виникнення образотворчого мистецтва у формі наскальних малюнків, а також «скульптур» із бивня мамонта, кістки та м'яких мінералів. **Період історії первісного суспільства, що продовжувався 10 – 8 тис. років тому, – це епоха мезоліту (середній кам'яний вік).** Останній льодовик у цей час залишив межі Європи. Людина все активніше заселяє величезні простори Східної півкулі планети. Зокрема, в Україні внаслідок археологічних досліджень удалося виявити два ареали розселення первісної людини: південний – степи Північного Причорномор'я, Приазов'я та Крим і лісостеповий – Середнє Подніпров'я та басейн р. Сіверський Донець.

Про поселення й типи житла людини епохи мезоліту поки що відомо мало. Так, під час розкопок мезолітичного поселення у с. Осокорівка (Одеська область) були знайдені рештки п'яти житлових будівель, що мали прямокутну форму і розташовувалися колом. У центрі одного з них знаходилося вогнище. Такі будівлі мали опорні дерев'яні стовпи. Стіни оплітали лозняком та обмазували глиною. Легкий дах житла покривали рослинами або шкірою тварин. З епохою мезоліту пов'язані винятково важливі зміни у житті тодішньої людини. Вони були обумовлені нестачею їжі для зростаючих людських колективів і намаганням людини зробити своє господарство більш продуктивним. Перш за все під час мезоліту було зроблено великий винахід дуже складного для тих часів механічного пристрою – лука зі стрілами. Саме це забезпечило постійне постачання до людських колективів м'ясної їжі. При мезоліті значно розвинулося й збиральництво. Воно набуло форми заготівель дарів природи. Тоді ж виникло й інше явище, пов'язане із зміцненням осілого способу життя, – одомашнення диких тварин. У мезолітичних поселеннях знайдено кістки домашнього собаки та свині. У цю епоху стали також виготовляти «попередника» глиняного посуду – найпростіші сосуди з глини.

Перехід людини від простого споживання дарів природи до свідомого виробництва продуктів харчування складає зміст

епохи неоліту (нового кам'яного віку). На території України цей період тривав у VI – III тисячоліттях до н. е. Ландшафт, рослинний і тваринний світ епохи неоліту були дуже близькі сучасним. У той час перехід від степу до лісової зони простежувався значно чіткіше, ніж зараз. Зони лісостепу в сучасному розумінні слова не було. Перевазі лісової рослинності сприяла велика наповнюваність річок влітку. На величезних просторах Лісостепу та Полісся під деревами сніг навесні танув повільно. Вода переважно йшла у землю і влітку живила річки. У неолітичну епоху людина заснувала свої поселення по берегах річок, безпосередньо біля води, але на сухих низинах, які не затоплювало водою навесні. У неолітичних поселеннях будувалися житла, можливо, у вигляді шалашів. В їхній конструкції використовували лозу, очерет, глину. Сліди таких жител прямокутної форми знайдені, зокрема, біля сіл Торське Тернопільської області та Незвисько Івано-Франківської області. А поблизу Дніпропетровська розкопане невелике поселення з трьох жител, розташованих навколо спільного двору.

Згідно з археологічними даними, у межах Східної Європи в епоху неоліту скотарство передувало землеробству. Ці нові форми господарства склалися тут пізніше, ніж на Давньому Сході, звідки, вочевидь, проникла й сама ідея цих занять. Із Давнього Сходу, вірогідно, були занесені, зокрема, всі культурні злаки, дикі предки яких у межах Східної Європи не росли. Однак розвиток скотарства на території сучасної України відбувався дещо інакше, ніж на Сході. Якщо там одомашнювання тварин почалося з овець і кіз, то на території України такими тваринами були свині та бики. Їхніх диких предків, що у великій кількості водилися в Європі, на території України почали одомашнювати ще у пізньому мезоліті (VII – VI тисячоліття до н.е.). Початок землеробства на території сучасної України відбувається на початку неолітичної епохи (VI – V тисячоліття до н.е.). Згідно із даними археології, неолітичні племена вирощували пшеницю, ячмінь, жито, овес. Втім, розташування неолітичних поселень по берегах річок та озер свідчить про те, що разом із землеробством і скотарством у ті часи велику роль у житті людей продовжували відігравати попередні форми господарства – рибальство, полювання та збиральництво.

В епоху неоліту з'явилися нові типи знарядь праці (сокири, великі кам'яні ножі) та предмети озброєння (списи, дротики), значно вдосконалювалася техніка їх виготовлення. Виникли нові засоби оброблення каменю – шліфування, свердління. Особливо важливим було розповсюдження знарядь для оброблення дерева – сокир, тесел. Сокири й тесла з кременю та інших порід каменю мали вже

достатньо досконалу клиноподібну форму, ретельно відшліфоване гостре лезо. Нові, більш ефективні засоби ведення господарства, вдосконалення старих, традиційних форм видобування продуктів харчування – полювання, рибальства, сприяли помітному збільшенню у неолітичну епоху кількості населення. В сучасних межах України знайдено близько 500 неолітичних поселень і тимчасових зупинок. Розташовані вони у долинах Дніпра, Сіверського Дінця, Південного Бугу, Дністра, Десни, Прип'яті, Ворскли. Незважаючи на значне вдосконалення знарядь праці, розповсюдження нових форм господарства, умови життя в епоху неоліту залишалися досить важкими. Середній вік людини неолітичної епохи становив приблизно 30 – 32 роки.

Важливі досягнення в економіці неолітичного населення майже не відобразилися на соціальній структурі суспільства. На думку дослідників, ще наприкінці мезоліту виникають племена, складається родоплемінна організація первісного суспільства. Всі перелічені вище зрушення підготували перехід до **енеоліту – мідно-кам'яної епохи, яка була перехідною від кам'яного віку до епохи бронзи**. На території сучасної України епоха енеоліту припадає на IV – III тисячоліття до н.е. Це був якісно новий період розвитку первісного суспільства, вдосконалення виробничих форм господарства – землеробства і скотарства. Замість примітивного мотичного землеробства виникало більш продуктивне землеробство з використанням рала й тяглової сили. Скотарство спеціалізувалося: з'явилися конярство та вівчарство. Вдосконалювалося й ремесло. Показником цього було оволодіння першим металом – міддю. Видобування міді привело до виникнення примітивної металургії.

У цей час на території України мешкало декілька племінних угруповань, котрі відрізнялися одне від одного як рівнем, так і характером матеріальної та духовної культури та побуту, своєрідними формами господарської діяльності, походженням і, певно, мовою. Одним із цих угруповань були племена **Трипільської культури (IV – III тисячоліття до н.е.)**. Ця культура отримала свою назву від села Трипілля Київської області, де наприкінці XIX століття були знайдені археологічні пам'ятки цієї культури. Є різні версії щодо її походження. Деякі вчені вважають, що Трипільська культура виникла на місцевому ґрунті. Інші дотримуються думки, що витоки Трипільської культури слід шукати на Балканах, зокрема на території нинішньої Румунії, звідки вона розповсюдилася у Правобережній частині сучасної України. Найбільш вірогідною є думка, що Трипільська культура на сучасній території України виникла внаслідок взаємодії місцевих і прийшлих елементів.

Трипільські племена жили у поселеннях, що розташовувалися поблизу річок. Поселення нараховували до декількох десятків житлових і господарських будівель, які розташовувалися декількома рядами або колами. У поселеннях жило до декількох сотень людей. Трипільські племена будували житло двох типів: поглиблені у землю та наземні, достатньо складної конструкції. Підлогу в останніх викладали глиняними блоками. Вона добре захищала житло від вологи. Наземні житла мали прямокутну форму, їхні глиняні стіни споруджувалися на дерев'яному каркасі. Найчастіше будівлі складалися з двох або трьох кімнат з однією глиняною піччю. У кожній будівлі мешкали дві-три сім'ї родичів. Провідними галузями господарства трипільців були землеробство і скотарство. Земельні угіддя трипільців знаходилися поблизу їхніх поселень. Оброблені ралом землі засівалися пшеницею, ячменем і просом. Скотарство, пов'язане із землеробством, передбачало присадибне розведення великої та дрібної рогатої худоби, а також свиней. Продукти тваринництва йшли на задоволення потреб трипільців у м'ясі, молоці та шкірі. Крім того, вівчарство забезпечувало населення вовною. Велику рогату худобу використовували як тяглову силу для оброблення землі, перевезення врожаю, будівельних матеріалів тощо.

У трипільських племен високого розвитку досягло виготовлення кераміки. Трипільські майстри досконало володіли складною технікою її виготовлення. Існувало виробництво господарського та побутового посуду. Незважаючи на те, що трипільські гончари не знали гончарного кола, їхні вироби вражають різноманітністю й витонченістю форм. Суттєві зрушення у різних сферах господарської діяльності, накопичення виробничого і громадського досвіду – все це знайшло відображення у духовній культурі трипільців. Домінуючою тут була ідея родючості. Відповідно, центральне місце мав культ Великої Матері – богині родючості. Значна кількість її схематичних скульптурних зображень залишилася у кожному трипільському поселенні. З виготовленням та магічним використанням зображень богині родючості пов'язані релігійні обряди, що виконувалися під час зимово-весняних свят трипільських землеробів. Ідею родючості втілюють також глиняні скульптурні зображення домашніх тварин, переважно бика, собаки, свині, а також птахів.

Трипільські племена Верхнього Подністров'я, що жили в оточенні тільки споріднених племен і не мали контактів із племенами інших культур, зберегли у первісній формі традиції господарства, культури і побуту своїх предків. Зовсім по-іншому склалася історична доля сусідніх трипільських племен Середнього Подністров'я. У

середині III тисячоліття до н.е. якась частина їх змушена була залишити свої землі та переселитися у степові райони Північного Причорномор'я і Румунії. Незвичні для трипільців умови Степового Півдня виявилися малоприсадибними для землеробства. У той же час у причорноморських степах умови сприяли розвитку скотарства, яке й стало провідною галуззю господарства цих племен. Так поступово почався процес «розмивання» Трипільської культури. Наприкінці III тисячоліття до н. е. ця частина трипільців була підкорена войовничими кочовими племенами.

Трипільці Середнього Подніпров'я приблизно тоді ж під тиском кочовиків змушені були переселитися на північ і північний захід. Там вони були підкорені і з часом асимільовані іншими племенами. Незважаючи на це, досягнення Трипільської культури не зникли без сліду. Вони були основою більш пізніх культур на території сучасної України. Подальший розвиток людської цивілізації на території сучасної України пов'язаний з широким використанням металів – спочатку бронзи, а потім – заліза. Так, виготовлення знарядь праці із заліза збіглося з відокремленням скотарства від землеробства та переходом до кочового скотарства. Цей процес відбувався поступово. Він розпочався наприкінці епохи бронзи (початок I тисячоліття до н.е.) і проходив всюди на широких просторах євразійського степу – від Монголії та Китаю до Дністра та Подунав'я, включаючи степові й напівпустельні зони Середньої Азії, степи Південного Приуралля, Середнього та Нижнього Поволжя, Приазов'я та Причорномор'я.

В умовах степу перспективи розвитку головних галузей господарства – землеробства і скотарства – були різними. Розвиток землеробства гальмувався низьким рівнем прийомів оброблення важких степових ґрунтів. Разом із цим нескінченний, вкритий багатою трав'яною рослинністю степ являв собою великий резерв природних ресурсів для скотарства. Але осілий спосіб життя обмежував використання таких ресурсів. Збільшення поголів'я худоби та зростаюче значення скотарства в господарстві змушували населення у пошуках нових пасовищ пересуватися із чередами. Так, на підставі життєвого досвіду багатьох поколінь виникло кочове скотарство. Опанування великих степових просторів зробило роботу людини більш продуктивною. Зосередження великої кількості худоби в руках окремих сімей створювало умови для швидкого накопичення багатства, збільшення обміну продуктами, виникнення майнової нерівності.

Постійні турботи про збереження пасовищ і черед, а також прагнення захопити худобу, майно та землі сусідів визначали військовий спосіб життя кочових громад. Вони перебували у стані

безперервних бойових дій: або відбивали напади ворожих кочових орд, або здійснювали набіги на сусідів. Виникали сильні союзи племен, які створювали більш – менш постійні політичні об'єднання. Їх умовно можна вважати державами. Першим таким об'єднанням на території сучасної України була **держава скіфів (VII – III ст. до н.е.)**.

Скіфи – іраномовні кочові племена – прийшли у Північне Причорномор'я наприкінці VII ст. до н.е. Відомості про основні племена, які входили в цей союз, наводить грецький історик Геродот (V ст. до н.е.). Наймогутнішим і найчисленнішим племенем, розповідає він, були скіфи царські, які вважали інших скіфів своїми рабами. Жили вони на лівому березі нижньої течії Дніпра, аж до Азовського моря і нижнього Дону, а також у Степовому Криму. На правому березі нижнього Дніпра мешкали скіфи-кочовики, між Інгулом і Дніпром разом з кочовиками жили скіфи-землероби. У басейні Південного Бугу поблизу грецького міста Ольвія знаходились еліно-скіфи. Нарешті, на північ від царських скіфів, у межах степової смуги України, розташовувалися скіфи-орачі. І хоч у рамках скіфського племінного союзу жили не тільки власне скіфи, але й інші племена, які відрізнялися від скіфів за походженням і мовою, цю спільність античні автори називали «Скіфією», або «Великою Скіфією».

У скіфів були сильними родові зв'язки. **Основною суспільною одиницею був рід (родова громада), що складався з декількох сімей.** Рід володів землею, виділяючи кожній сім'ї ділянку землі за жеребом, розподіляв пасовища, організовував перекочування до іншої місцевості. Кожна сім'я мала свою отару овець, череду корів. У скіфському суспільстві VII – VI ст. до н.е. вже можна виявити ознаки розкладу родового ладу. З середовища вільних скотарів і землеробів виділялася родо-племінна знать (родові старійшини, племінні вожді). З'являються у скіфів і раби, яких вони захоплювали під час численних воєн. Щоправда, роль рабської праці у Скіфії була незначною. Політичне управління у скіфів було організовано у формі **військової демократії**. Найважливіші питання розглядалися на народних зборах воїнів. Значним впливом користувалися ради родових старійшин. Але особлива роль належала військовим вождям – «царям», які очолювали скіфське військо під час походів. Влада «царів» передавалася у спадщину, але кандидатури «царя» та його спадкоємця все ще затверджувалися народними зборами. Кочовий спосіб життя й військова організація суспільства наклали відбиток на всі боки життя скіфів. «Кожен з них – кінний стрілець», - ця коротка й виразна характеристика Геродота відображає справжню сутність скіфського способу життя. Зброя була неодмінною належністю кожного чоловіка, а іноді й жінки. Зброя є на всіх зображеннях скіфів,

навіть у сценах побуту й праці. Неодмінним супутником кочовика, починаючи з дитинства, був кінь.

У скіфів понад усе цінувалася відвага, мужність у бою, відданість своєму народові. За кількістю вбитих ворогів скіф отримував свою частку військової здобичі. Значення війни в житті суспільства і повага до військової доблесті привело до виникнення культу бога війни, символом якого був старовинний залізний меч. Із цим же культом у скіфів було пов'язане існування низки суворих звичаїв, спрямованих на виховання безжалісної поведінки щодо супротивника та його залякування (пили кров першого вбитого ворога, знімали скальпи тощо). Уявлення про безсмертя душі й існування потойбічного світу, розповсюджене серед скіфів, як і серед інших давніх народів, зумовило виникнення складного поховального ритуалу, добре відомого з описів Геродота й багатьох розкопок курганів. Тіло померлого знатного скіфа бальзамували так, щоб воно могло зберегтися на встановлений звичаєм термін проведів (40 днів). Небіжчика, одягненого у розкішний одяг, клали на колісницю й возили по чисельній рідні покійного, де здійснювалися скорботні церемонії.

Особливою пишнотою відрізнялося поховання скіфських царів. У цьому випадку траурний кортеж був особливо багатолюдним. Тіло померлого возили по всіх підвладних йому родах і племенах. Їх представники приєднувалися до траурної процесії. Далі всі направлялися у землю Герр, яка знаходилася на віддаленій околиці Скіфії. Тут текла річка Герр і жив один із підвладних скіфам народів, що носив таку ж назву – герри. У цій землі й знаходилося кладовище скіфських царів, воїнів і знаті у VI – V ст. до н.е. Поховання здійснювалися в широких і глибоких ямах. В середині вони викладалися деревом. Разом із померлим клали його зброю, парадний одяг, коней, посуд із їжею, амфори з вином. Разом з померлим клали також вбитих рабів і слуг. Над могилою насипали високий курган.

У IV ст. до н.е. поховальний ритуал у скіфів поступово змінився. Вони перестали ховати знатних небіжчиків у особливій, спеціально для цього відведеній місцевості і почали споруджувати кургани в місцях свого постійного перебування, у степу (особливо це стосується Подніпров'я). Тут виникали масові поховання, що склалися, як правило, з декількох великих курганів і багатьох менших поховань. У Степовому Подніпров'ї знаходяться відомі своїм багатством кургани скіфських царів – Солоха, Чортомлик, Олександрополь, на Керченському півострові – один із найбагатших скіфських курганів Куль – Оба. У цих та інших курганах знатних скіфів знайдено розкішні головні убори, золоті діадеми, гривни (нашійні прикраси), браслети,

сотні й тисячі золотих бляшок, якими був обшитий парадний одяг, прикрашена золотом зброя, бронзовий, срібний та золотий посуд. Різко відрізняються від багатих поховань царів і знаті могили простих скіфів. Майно, що знаходилося тут, складалося здебільшого із зброї: лука зі стрілами, списа та меча. У могилах були амфори (посудини для вина). У могилах скіф'янок знайдено предмети побуту та недорогі прикраси – гребінці, браслети, сережки, бронзові дзеркальця. У могилах знатних і простих скіфів нерідко знаходять залишки повозок, на яких небіжчиків везли до місця поховання.

Помітним епізодом історії Скіфії була війна скіфів з могутньою Перською державою (514 – 513 рр. до н.е.). Війна відбулася у формі походу армії перського царя Дарія I проти скіфів. Здійснюючи масштабні завоювання у Причорномор'ї, Дарій мав намір підкорити скіфів, зробити їх своїми підданими і тим самим назавжди ліквідувати загрозу їхнього вторгнення у країни Сходу. З величезним військом Дарій вступив у Скіфію з Фракії (території сучасних Болгарії та Румунії). Для здійснення цього вторгнення перси побудували великий міст через Дунай. Перед цією загрозою скіфи звернулися за допомогою до сусідніх народів. Втім, більшість останніх відмовилася допомогти, мотивуючи це тим, що похід Дарія направлений не проти них. В дійсності вони були зацікавлені у послабленні скіфів – свого могутнього й агресивного сусіда. Не маючи достатніх сил для того, щоб вступити з персами у відкритий бій, скіфи застосували тактику відступу й заманювання супротивника вглиб країни. На своєму шляху вони засипали колодязі й джерела, знищували траву. Своє майно та більшу частину худоби скіфи відправили разом із сім'ями на північ, до землеробських районів Лісостепової Скіфії. Виснаживши сили у даремному переслідуванні, Дарій I відправив до скіфського царя Іданфірса гінця з пропозицією припинити відступ і почати битву або, визнавши себе слабкішим, підкоритися й сплачувати Персії данину. На що Іданфірс відповів: «У нас немає ні міст, ні засіяної землі, через яку ми поспішили б битися з вами...Але в нас є могили предків: ось спробуйте знайти їх і осквернити – тоді й дізнаєтесь, чи будемо ми воювати з вами...». Скіфи надіслали Дарію символічні «дари»: птаха, мишу, жабу та п'ять стріл. Це означало таке: «Якщо ви, перси, не злетите у небеса, перетворившись на птахів, або не сховаєтесь у землі, як миші, або не стрибнете у річку, як жаби, то будете знищені цими стрілами». Змушений визнати свою невдачу у війні, Дарій I поспішив покинути Скіфію. Для скіфів успішне закінчення війни мало величезне значення: воно зміцнило їх політичний авторитет й принесло славу «непереможних». За 60 – 70 років, що пройшли з часу походу, спогади про нього набули характеру народного героїчного

епосу. У такому вигляді вони й були записані давньогрецьким істориком Геродотом, що багато подорожував по Скіфії.

Найвищої могутності держава скіфів досягла у IV ст. до н.е. під час правління царя Атея (пом. у 339 р. до н.е.). Він усунув від влади інших племінних «царів» і зосередив її у своїх руках, перетворивши Скіфію на могутнє царство. Центр держави Атея знаходився на нижньому Дніпрі, де в цей час існувало велике поселення – Кам'янське городище (поблизу сучасного м. Нікополь Дніпропетровської області). За часів правління Атея Скіфське царство проводило активну завойовницьку політику, намагаючись встановити якомога міцніший контроль над торговельними шляхами, що вели з Лісостепу до античних міст Причорномор'я та Греції. Саме цим можна пояснити посилення військового тиску скіфів на лісостепові племена сучасної Лівобережної України. Саме звідси йшов експорт зерна, й скіфи, природно, бажали контролювати цей регіон якомога сильніше. Метою військових походів скіфів на ці території було збільшення данини із землеробських племен, яка виплачувалася, насамперед, збіжжям. Археологічні розкопки кінця XX ст. виявили ряд численних укріплених городищ на Ворсклі, Сіверському Дінці та в інших місцях. Ймовірно, їх споруджувало місцеве осіле землеробське населення Лісостепу для захисту від войовничих кочовиків. Інший напрямок експансії скіфів у цей час – район Північного Причорномор'я, щільно колонізований грецькими поселенцями. Тут Скіфське царство також вимагало данину. Давній автор Лукіан із Самосати (II ст.) розповідає про скіфське посольство у Боспорську державу. Посли прибули з вимогою поновити сплату данини, яка до цього не виплачувалася протягом трьох місяців. Її несплата могла стати приводом для війни. Така агресивність скіфів у цей час пояснюється подальшим розкладом у них первісно-общинного ладу й зміцненням у скіфському суспільстві родо-племінної верхівки. До неї належала царська сім'я, військові вожді та найбільш заможні воїни, племінні старійшини, багаті торговці. Саме цей прошарок населення був зацікавлений в існуванні сильної держави і підтримував завойовницьку політику Атея, що приносила цим людям нові багатства й вплив серед скіфів. Звичайно, і прості кочовики також отримували вигоду від загарбницьких експедицій, хоча й ризикували в них своєю головою.

Втім, посилення скіфської агресії проти сусідніх народів з часом почало викликати все більший опір з боку останніх. Крім того, завоювання призводили до подальшого майнового й політичного розшарування серед самих скіфів, послаблювали їхню згуртованість, що базувалася на родових зв'язках. Можна сказати, що така політика

з часом почала сприяти внутрішній слабкості цього політичного об'єднання. Зрештою, склалася така ситуація, коли було достатньо лише зовнішнього поштовху для того, щоб послаблення держави скіфів стало явним. Таким поштовхом стала поразка скіфів у битві з військами македонського царя Філіпа (батька Олександра Македонського) у 339 р. до н.е. У цій битві загинув цар Атей, якому тоді було вже близько 90 років. Ця поразка скіфів поклала початок поступовому зменшенню їхньої могутності. Вона відкрила епоху наступних невдач і поразок. Після цієї битви скіфи втратили контроль за територією на захід від Дністра. Кінець пануванню скіфів у північному Причорномор'ї поклали кочові племена **сарматів**, що прийшли зі сходу, з-за Дону у III ст. до н.е. Послаблена війнами та внутрішніми протиріччями, Скіфія як могутнє державне утворення розпалася. Скіфи були витіснені до Криму й Добруджі (Румунія), вони також зберегли за собою невелику територію на Нижньому Дніпрі (сучасна Херсонська область). На цих землях скіфи трималися ще протягом декількох століть. Внаслідок **Великого переселення народів (IV – VII ст.)** скіфський народ остаточно перестав існувати, розчинившись серед нових народів і племен Причорномор'я і залишивши по собі археологічні пам'ятки у вигляді могильних курганів і згадку у пам'яті людей про свою колишню могутність.

Численні осілі та кочові племена, що населяли Північне Причорномор'я, тією чи іншою мірою зазнали впливу **античної цивілізації (Давньої Греції та Давнього Риму)**. Найважливішу роль у цих відносинах відіграли грецька колонізація причорноморських земель і утворення тут грецьких міст – колоній. Колонізація приносила значні прибутки. Через грецькі міста-колонії до материкової Греції надходили хліб, сировина, раби, забезпечувався збут продукції власного ремесла. Слід зазначити, що ці міста-держави дуже швидко стали складовою частиною Північного Причорномор'я. Вони мали великий вплив на скіфські та інші племена, встановлювали з ними тісні економічні зв'язки. Крім того, існування таких міст на Північному березі Чорного моря стимулювало розвиток племен, що їх оточували. Перше поселення грецьких колоністів з'явилося у VII ст. до н.е. на невеликому острові Березань біля гирла Дніпровського лиману. У VI ст. до н.е. вже було засновано ряд міст: на березі Бузького лиману – Ольвія, у східному Криму – Феодосія, Пантікапей (на місці сучасної Керчі). Пізніше виникають Херсонес (поблизу Севастополя), Тіра (сучасний Белгород – Дністровський) та багато інших.

Свого розквіту грецькі міста-держави досягають у V – IV ст. до н.е. Важливе місце в їхній економіці посідали землеробство і скотарство. Наприклад, Ольвія мала **сільськогосподарську**

територію – хору, на якій її мешканці могли вирощувати хліб і городину, пасти худобу. Хліборобством і скотарством займалися також мешканці поселень, що оточували Ольвію. У прибережних районах було дуже розвинене рибальство. Херсонес із самого початку розвивався, як центр сільськогосподарського виробництва. Мешканці міста володіли значним сільськогосподарським районом. Західне узбережжя Криму, яке херсонесити називали «рівниною», було житницею Херсонесу, що поставляла місту зерно. Територія на крайньому південному заході Криму, що називається тепер Гераклеїським півостровом, була поділена на велику кількість наділів – клерів розміром 25 – 30 гектарів. Кожний клер являв собою земельний наділ з укріпленою садибою, що складалася з будинку, господарських будівель, цистерни для води. Садиба була огорожена стіною. Головним заняттям власників клерів було виноградарство, але до складу клерів входили також сади, пасовища й поля.

Значну роль відігравало ремісничє виробництво. Так, великих успіхів домоглися ольвійські майстри у виготовленні металевих виробів із бронзи або міді, дзеркал, прикрас, статуеток. Розвивалося в Ольвії керамічне виробництво, ювелірне, деревообробне, ткацьке та інші ремесла. Металургійні, ювелірні, ткацькі майстерні працювали в Херсонесі. Вироблялася різноманітна кераміка. Херсонеські ремісничі вироби збувалися не лише в самому місті, а й далеко за його межами, зокрема у скіфських кочовищах Причорномор'я, поселеннях землеробських племен українського Лісостепу тощо. Причорноморські міста вели інтенсивну торгівлю, зокрема морську. Головним предметом вивезення був хліб. Крім того, купці продавали у Грецію, а згодом у Рим худобу, сіль, рибу. Основними предметами ввезення були вино та оливкова олія, а також металеві вироби, зброя, тканини, мармур і вироби з нього, предмети розкоші. Грецькі причорноморські міста мали високу культуру. Тут споруджувалися кам'яні будинки, храми, театри, оздоблені скульптурою, розписом та мозаїкою. На вулицях стояли кам'яні стовпи з викарбуваними на них офіційними текстами. У містах-державах Північного Причорномор'я було досить виразним соціальне розшарування суспільства. Панівний клас складався із судновласників, купців, господарів ремісничих майстерень, землевласників, лихварів. «Середній клас» складався з вільних землеробів, ремісників, дрібних торговців. На нижньому щаблі цієї своєрідної суспільної піраміди були особисто залежні люди (наприклад, боржники, що зобов'язані були відробляти свій борг працею) та раби.

Вільними повноправними громадянами були тільки чоловіки – уродженці міста. Лише вони могли користуватися політичними

правами, обіймати державні посади. Так, набуваючи повноліття і політичних прав у повному обсязі, мешканець Херсонесу приймав присягу, де, зокрема, говорилося: «Я буду дбати про втілення волі держави та громадян...Я не буду скидати демократичного ладу...Якщо я дізнаюся про якусь змову, що існує або визріває, я доведу про це до відома посадових осіб». Чужоземці, навіть ті, що постійно мешкали тут, політичних прав не мали. Однак в окремих випадках за надання місту значних послуг їм могли надати права громадян Херсонесу. З часом склад міського населення поступово змінювався: у містах з'являлося все більше майстрів – ремісників або багатих громадян з «варварського світу» (наприклад, скіфів). Основну масу експлуатованих становили раби. Джерелами рабства були військовий полон, народження від рабині, купівля на невільницьких ринках або у сусідніх племен. Працю рабів використовували у ремісничому виробництві, сільському господарстві, виноробстві, на розробках солі, у домашньому господарстві. Так, велика кількість рабів працювала на клерах Херсонесу, де кам'янистий ґрунт вимагав великих фізичних зусиль під час праці. Раби також були «живим товаром», що продавали до інших країн.

Державний лад грецьких міст Причорномор'я будувався на тих же засадах, що й античних полісів Греції. За формою правління ці міста були демократичними або аристократичними республіками. Причому якщо у V – II ст. до н.е. тут переважав демократичний елемент і вирішальна роль у політичному житті належала більшості народу (за винятком особисто залежних і рабів), то починаючи з I ст. до н.е. основні посади і відповідно управління опиняються у руках невеликої групи аристократичних сімей, влада зосереджується у нової рабовласницької аристократії, демократична республіка поступається аристократичній. Вищим органом влади у містах Північного Причорномор'я були **Народні збори**. В них брали участь тільки повноправні громадяни міста (як правило, греки), що досягли 25 років. Раби, чужоземці, жінки були усунуті від управління. Народні збори приймали декрети й постанови. В Ольвії ці документи висікали на камені та виставляли на агорі – майдані в центрі міста. На зборах вирішували всі найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики: регулювання морської торгівлі, прийняття у громадянство, нормування грошової системи, укладання зовнішньополітичних угод і договорів, звільнення іноземних купців від мита, нагородження громадян, які мали заслуги перед містом. До компетенції народних зборів належали також вибори посадових осіб, що займалися поточним управлінням та контроль за їхньою діяльністю.

Значну роль в управлінні відігравала **Рада міста**, яка була постійно діючим органом влади між скликаннями Народних зборів. Обиралася вона Народними зборами. Рада міста готувала рішення для затвердження Народними зборами, перевіряла кандидатів на виборні посади, контролювала діяльність вже обраних посадовців. Рада мала свого Голову та Секретаря. Останній користувався значним політичним впливом, бо саме через нього проходила інформація, необхідна для повсякденного управління. Третьою ланкою міського управління були виборні колегії – **магістратури** або окремі посадові особи – **магістрати**. Обрані з числа повноправних громадян Народними зборами магістрати очолювали окремі галузі управління. Вони займалися фінансами, судом, обороною міста та ін. Особливу увагу приділяли фінансовим справам. Так, в Ольвії основу бюджету міста складала єдина система ввізних і вивізних мит на товари, а також різні види податків. Значною статтею доходів у містах були пожертви багатих громадян, які вносили гроші у міську скарбницю, безкоштовно забезпечували місто хлібом у неврожайні роки. Народні збори й Рада міста нагороджували таких громадян почесним декретом, золотим вінком або статуєю. Подібні почесні міг отримати й іноземець. Йому надавалися привілеї у торгівлі (наприклад, зменшення мита) й право громадянства.

У містах Північного Причорномор'я функціонував суд. Так, в Ольвії суд складався з декількох підрозділів, кожен з яких займався певним колом питань (цивільні, кримінальні, майнові тощо). У судочинстві брали участь судді, обвинувачені, свідки. Відмінним від інших міст – держав Північного Причорномор'я в питанні політичного устрою було Боспорське царство. Воно було розташоване по обох берегах Керченської протоки і охоплювало Східний Крим, Таманський півострів і всю територію східного узбережжя Азовського моря аж до Дону. На цій території жили як греки, так і місцеві народи, що знаходилися на стадії розкладу первісно-общинного ладу і формування класового суспільства. Їхнє входження до складу Боспорського царства стимулювало цей процес. Столицею держави було м. Пантікапей (на місці сучасної Керчі). На ранньому етапі існування Боспорської держави (V – IV ст. до н.е.) вона була союзом грецьких міст – полісів, кожне з яких зберігало значну частку незалежності. Згодом, починаючи з IV ст. до н.е. влада у Боспорі зазнає невпинної централізації. Поступово ліквідуються деякі форми самоврядування й демократичні установи, що виникли у ранній період існування грецьких міст у Причорномор'ї. Боспорська держава перетворюється на монархію. На чолі держави був правитель, що офіційно йменував себе «цар Боспору». В його руках

зосереджувалася верховна влада. Помічниками царя у здійсненні ним владних повноважень були члени царського роду та наближені особи. Їм доручалося від імені царя командування військом, управління окремими частинами держави, судові та релігійні функції. Міста Боспорського царства користувалися обмеженою автономією. Тут, як і в інших причорноморських полісах, зберігалися виборні органи самоврядування. Певна автономія була і у місцевих племен, що входили до складу Боспорської держави. Ними керували власні племінні вожді, а залежність від боспорського царя виражалася у сплаті данини і участі у військових діях на боці Боспору.

Із самого початку свого існування міста – держави Північного Причорномор'я були втягнуті у міжнародні відносини в регіоні. Так, у 30-ті рр. V ст. до н.е. до Чорного моря прибула велика афінська ескадра на чолі з Періклом. Метою цієї експедиції було забезпечення Афін імпортом хлібом. Існує думка, що саме внаслідок цієї експедиції Ольвія та деякі інші грецькі міста Північного Причорномор'я були включені до Афінського морського союзу. Для них це було пов'язане з деякими економічними обмеженнями. Однак вже наприкінці V ст. до н.е. Ольвія була поза цим союзом. Про це свідчить випуск власної серії срібних монет загальногрецького зразка (за діючими тоді законами членам Афінського морського союзу заборонялося карбування срібної монети). У 331 р. до н.е. Ольвія була взята в облогу військом Зопіріона – одного з полководців Олександра Македонського. Цей похід був частиною загальної експансії Македонії під час правління видатного царя – полководця. Місто зазнавало серйозних труднощів, регулярного війська воно не мало, військова організація його ґрунтувалася на народному ополченні. За словами античного історика Макробія, міській владі довелося вживати надзвичайних заходів: рабам дарували волю, а іноземцям – права громадянства. Були скасовані всі боргові зобов'язання. Це допомогло збільшити лави захисників міста, підвищити зацікавленість всіх мешканців Ольвійської держави у перемозі над ворогом. Місто вистояло, і Зопіріон був змушений зняти облогу.

На зовнішньополітичну ситуацію у містах-державах Північного Причорномор'я впливали й політичні зміни у причорноморських степах. Так, у III – II ст. до н.е. посилювався тиск на Ольвію спочатку скіфів, могутність яких наближалася до кінця, а потім сарматів. Це призвело до того, що місто деякий час сплачувало данину царям цих народів. Тут навіть розташовувався скіфський монетний двір. Приблизно у цей же час зріс тиск скіфів і на Херсонес. Для захисту від кочовиків місто уклало договір з Боспором, а також намагалося використати протиріччя між скіфами та сарматами. Войовничість

причорноморських кочових народів та їхнє намагання поставити під свій контроль торговельні шляхи з Лісостепу до країн Середземномор'я змушували грецькі міста-держави не тільки об'єднуватися між собою, але й шукати могутніх союзників. Звичайно ці «союзники», користуючись нагодою, намагалися підкорити причорноморські міста-держави собі. У I ст. до н.е. таку спробу зробив **правитель Понтійського царства Мітридат VI Євпатор (121 – 63 р. до н.е.)**. Цей енергійний володар об'єднав під своєю владою все Причорномор'я, в тому числі Боспор, Ольвію, Херсонес. В Ольвії було розташовано понтійський гарнізон. Втрутившись у боротьбу Херсонесу зі скіфами, понтійський володар у 110 р. до н.е. відправив на допомогу місту військо на чолі зі своїм воєначальником Діофантом. Внаслідок цього та інших успішних походів Діофанта проти скіфів Херсонес змушений був визнати свою залежність від Мітридата VI. Нарешті, цар Боспору, усвідомлюючи хиткість становища своєї держави в умовах розгортання понтійської експансії, сам передав владу понтійському цареві.

Активність Понтійського царства являла собою відчутну загрозу для **Риму**. Під його владою в цей час вже знаходилися Південна Європа, Північна Африка, острови Егейського моря, західні райони Малої Азії. Подальшому просуванню Римської держави вглиб Азії заважало Понтійське царство. Міста Північного Причорномор'я знаходилися в зоні конфлікту цих двох держав. Боротьба між ними стала переломним моментом в історії грецьких причорноморських полісів. Протягом першої половини I ст. до н.е. тривали римсько-понтійські війни. Північне Причорномор'я було для Мітридата VI головним джерелом сировини, матеріальних і людських ресурсів. Війна, що затяглася на багато років, підривала зовнішню торгівлю, ремесла, сільське господарство причорноморських міст. Внаслідок цього тут почали поширюватися протипонтійські настрої, які й відіграли помітну роль у поразці та загибелі Мітридата VI. Розгром Понтійського царства і перехід його території під владу Риму відкрив довгий період залежності грецьких міст Північного Причорномор'я від Римської держави. Після перемоги над Мітридатом VI Рим особливу увагу приділяв Боспору. Володар царства тепер мав титул «друга та союзника» Риму. При вступі на престол для боспорських царів обов'язковим ставало попереднє затвердження римського імператора. Римляни, зацікавлені у наявності тут військово-політичного бар'єра античного світу проти «варварських» племен Степу, навіть надавали Боспору грошові субсидії для утримання війська.

Залежність Херсонесу від римлян полягала в тому, що в управлінні цим полісом посилювався вплив рабовласницької аристократії, яка економічно і політично орієнтувалася на Рим. Декілька знатних херсонеських родин отримали права римського громадянства. Херсонес став місцем перебування римського флоту, а також резиденцією командуючого римськими військами в Криму. Місту доводилося платити податки на утримання римських військ. Римський гарнізон був розташований і в Ольвії. Для цього в місті була побудована фортеця. З початку III ст. Ольвія остаточно втратила політичну незалежність і була включена безпосередньо до складу Римської імперії. Зовнішнім проявом такого політичного статусу міста було карбування в Ольвії римських монет.

Загалом, міста Північного Причорномор'я виконували функцію бар'єра античного світу проти «варварських» племен степу, а їхня доля в цей період була тісно пов'язана з долею Римської імперії взагалі. Разом із нею Північне Причорномор'я почало економічно, політично та військово занепадати у другій половині III – IV ст. Посилюється розпадання рабовласницького суспільства. Занепадають традиційні галузі господарства. Поглиблюється криза політичного управління. Звичайним явищем стає внутрішньополітична боротьба в містах. Ці негативні фактори посилюються збільшенням тиску з боку кочових народів, що переселяються з глибин Азії до Європи. Так розпочинається **Велике переселення народів (IV – VII ст.)**. На цьому тлі зазнають змін ідеологічні, релігійні уявлення тодішніх людей. Замість традиційних давньогрецьких і місцевих язичницьких культів починається розповсюдження у Північному Причорномор'ї **християнства**. Це зафіксував факт присутності Кадма – єпископа Боспору – на церковному соборі в Нікеї, що затвердив християнський символ віри (325 рік). Очевидно, тут було вже досить багато християн, оскільки єпископи очолювали доволі численні християнські громади.

Внаслідок навали гуннів у 375 – 376 рр. Боспорське царство припинило своє існування. Його столиця – Пантикапей – була сильно зруйнована, але збереглася і в подальшому стала провінційним містом Візантійської імперії. Така ж доля спіткала й Херсонес. Згодом, у середні віки, він став відомий під назвою Корсунь. Що ж стосується Ольвії, то вона вже у IV ст. перестала існувати як місто. Життя тут ще деякий час тривало у сільських поселеннях. Так в історії Північного Причорномор'я закінчився період давнини і розпочався період середньовіччя. Грецькі міста-держави цього регіону залишили яскравий слід в історії завдяки своїй унікальній цивілізації, яка є предметом вивчення з боку теперішніх і наступних поколінь.

Східні слов'яни у давнину. Їхні перші державні об'єднання

Перші згадки про ранньослов'янські племена (**венеди**) з'являються у творах римських учених I – II ст. н.е. На зламі двох ер завершився розподіл слов'ян на східних і західних. Східні слов'яни, які мешкали на території сучасної України, починаючи з IV ст. н.е., об'єдналися в державну формацію **антів**. Держава антів простяглася від Дністра до Азовського моря і Дону на північ до Чорного моря. Слов'янство як самостійна етнічна спільнота вийшло на історичну сцену в перше століття нової ери. Це був динамічний і драматичний час великого переселення народів (II – VI ст.). Частиною цього процесу стало переміщення готів із Прибалтики у Причорномор'я. Наприкінці IV ст., як нам відомо зі свідчень Йордана, анти зазнали жорстокої поразки від готів, яких очолював король Вінтарій. Тоді було розп'ято короля антів Буса разом із синами і 70 старійшинами. Очевидно, це сталося в передісторичному Києві, де до цього часу збереглася Бусова гора. Однак ця перемога готів виявилася короткочасною. У 375 р. готів перемогли гунни, частково їх підкоривши, частково витіснивши з Причорномор'я. Гунни створили між Доном і Карпатами могутню державу, на чолі якої став Аттіла. Про силу цього утворення свідчать вдалі походи гуннів у Галлію та на Східну Римську імперію. Але після кількох поразок від римлян та їхніх союзників, смерті у 475 р. Аттіли гуннська держава поступово розпадається. Ці історичні колізії суттєво вплинули на долю слов'янства. Антська держава завдяки ліквідації Готського королівства в V – VI ст. переживала піднесення. Вона навіть організовувала регулярні походи на Візантійську імперію, в межі її балканських володінь.

У другій половині VI ст. політична ситуація значно ускладнилася у зв'язку з приходом у Східну Європу аварів, які заснували у Карпатській улоговині примітивну державу – аварський каганат, підкоривши переважно слов'янське місцеве населення. Почалися тяжкі анто-аварські війни, які призвели до занепаду Антської держави. Фактично починаючи з 602 р. анти в історичних джерелах не згадуються. Разом з тим склавіни фігурують у творах більшості європейських і східних авторів, що свідчать про етнічні угруповання, які мешкали на території України у VI–IX ст. Тому цілком закономірно, що етнонім **«склавіни»** трансформувався у **«слов'яни»**. Невдовзі на зміну антам прийшов полянсько-руський політичний союз із центром у Середньому Подніпров'ї.

У середині I тис. н.е. землі східних слов'ян простягалися від далекого озера Ільмень на півночі і майже до Чорного моря на півдні. Соціально-політичне життя тамтешнього населення ґрунтувалося на племінній організації. Східні слов'яни на той час заселяли більшу частину території України. У VIII ст. у них виникло кілька союзів. Історичним центром східного слов'янства здавна було Середнє Подніпров'я, де проживали **поляни**. Тут знаходились такі міста, як Чернігів, Переяслав, Київ. Сусідами полян були **сіверяни** (над Десною і Сеймом), **древляни** (над Прип'яттю), **дуліби** (над Бугом), **тиверці** (над Дністром), **уличі** (між Бугом і Дніпром), **білі хорвати** (на Прикарпатті). Північну групу слов'янських племен складали **кривичі**, **половчани**, **словени новгородські** та ін. Серед північних союзів найсильнішими були **кривичі**, які мали своє місто – Смоленськ. Археологічні дані підтверджують повідомлення літописця щодо розселення східнослов'янських племен.

До утворення Київської держави головною формою суспільної організації східних слов'ян були союзи племен. Кожне з цих утворень було окремою етнічною групою з визначеною територією, матеріальною культурою, побутом, звичаями. Сучасна наука вважає, що ці об'єднання мали елементи державності. Основою внутрішньої соціально-економічної системи племінних союзів була сільська община. Вона складалася з одного-двох чи більше селищ – «гнізд». У володінні общини перебував увесь земельний фонд. З розвитком господарської й політичної діяльності зароджується соціальна нерівність, виділяється привілейований прошарок, а з ним і племінна знать. Найбільш талановиті люди із цієї верхівки родоплемінної знаті приймали ім'я князя.

Процеси соціального розшарування общини прискорювало також патріархальне рабство, яке у східних слов'ян фіксується за джерелами вже в VI – VII ст. Рабами ставали полонені. Праця рабів у землеробстві слов'янами не використовувалась, і сфера їх застосування була обмеженою. Основою господарського життя східнослов'янських племен було землеробство, успішно розвивалося скотарство і сільські промисли. Велася жвава торгівля з чорноморськими містами-державами, каспійськими й туркестанськими краями. Пізніше торгові інтереси протяглись далі за Дунай, до самої Візантії. Активна торгівля сприяла розвитку міст. Найбільш розвинуті міста були центрами всього племені або союзу племен. Так, головним містом древлян був Іскоростень, уличів – Пересічень, полян – Київ. Географічне положення Києва було найвигіднішим для розвитку торгівлі, сприяло його зростанню як економічного центру держави. Заснування Києва, одного з найбільших міст тодішньої Східної

Європи, датується кінцем V ст. Своєрідним фундаментом перших протодержав у Східній Європі були великі союзи слов'янських племен – дулібів, бужан, волинян.

З розпадом родоплемінного ладу і появою класів у VIII – IX ст. посилюється процес об'єднання племен та їхніх союзів. Поступово виникають державні утворення – племінні княжіння та їхні федерації. За свідченням арабських авторів, вже у VIII – IX ст. існувало три осередки східнослов'янської державності: **Куявія** (земля полян з Києвом), **Славія** (Новгородська земля) й **Артанія** (Ростово-Суздальська, а можливо, Причорноморська і Приазовська Русь). Найбільшим було державне об'єднання, яке літописець назвав Руською землею (арабські автори асоціюють його з Куявією) з центром у Києві. Саме воно і стало тим територіальним і політичним ядром, навколо якого і зросла Давньоруська держава.

Утворення Київської держави. Теорії її походження

Поява Давньоруської держави у IX ст. – це результат взаємодії різноманітних чинників в усіх сферах не тільки тогочасного суспільства, а й сивої давнини. Система господарства східних слов'ян ґрунтувалася на землеробстві, допоміжну роль відігравало розвинуте скотарство та сільські промисли. Вдосконалення землеробських знарядь у VII – IX ст., підвищення продуктивності праці, зростання виробництва додаткового продукту спричинили кардинальні зміни в соціальній сфері. Поглиблювалася класова диференціація – землевласники перетворювалися на феодалів, а вільні общинники ставали феодално залежним населенням, що створювало передумови для активного державотворчого процесу. Відокремлення ремесла від сільського господарства, зародження товарного виробництва у VIII – X ст. зумовили помітну активізацію внутрішнього обміну та розширення зовнішньої торгівлі. Особливо жвавими були торговельні зв'язки з Великою Моравією, Болгарією, Хазарією, Візантією та іншими країнами. Розширення торгівлі, з одного боку, сприяло збагаченню слов'янської родоплемінної знаті, посилювало диференціацію суспільства, з іншого – надзвичайно гостро ставило питання про надійний захист важливих торговельних шляхів.

Проблема походження Київської Русі протягом тривалого часу була дискусійною. Ще в XVIII ст. німецькі історики Г.З. Байєр та Г.Ф. Міллер висунули **норманську концепцію** походження Київської держави. Її сенс полягає у тому, що Київську Русь створили виходці зі Скандинавії (нормани, варяги).

Основні аргументи норманської теорії:

1. Розповідь у «Повісті времінних літ» про призначення варязьких князів (Рюрик, Синеус, Трувор).
2. Термін «Русь» має скандинавське походження.
3. Перші правителі Київської Русі були скандинавами (Рюрик, Олег, Ігор).
4. Повідомлення римських істориків про дикість і відсталість слов'ян.

Цю концепцію рішуче критикував М. Ломоносов, який написав гнівну відповідь німцям, відводячи первинну роль слов'ян у створенні Київської Русі. Твердження М. Ломоносова дістали назву **антинорманської концепції**. Її суть полягає у тому, що Давньоруська держава була створена самими слов'янами. Її основні положення:

1. Наявність об'єктивних соціально-економічних передумов для формування державності (удосконалення знарядь праці, відділення ремісництва від землеробства, майнова диференціація, відокремлення знаті).
2. Незначущість присутності скандинавів на землях східних слов'ян .
3. Відсутність підстав, які б зумовили більш високий рівень соціально-економічного розвитку скандинавів, ніж слов'ян.
4. Існування у слов'ян значних військово-племенних союзів.
5. Походження назви «Русь» від назви р. Рось – правої притоки Дніпра.

Звичайно, ніхто не може заперечити впливу варягів на формування давньоруської держави. Наприкінці I тисячоліття н.е. скандинави виявили неабияку воєнно-політичну активність майже на всьому європейському узбережжі – Франції, Німеччині, Англії, Іспанії та ін. Київська Русь не була осторонь цього процесу. Безперечне й скандинавське походження Рюрикової династії. Але формування державності у слов'ян – це складний і тривалий процес, що розвивався в руслі загальноєвропейської традиції, а зародження цієї державності слід шукати в першій половині I тисячоліття н.е. в Антській державі. У будь-якому випадку, з норманами чи без них, слов'яни були у змозі зробити останній крок на шляху від розпаду первіснообщинного устрою до ранньофеодальної спільноти й виникнення держави.

Політична історія Київської Русі в IX – XI ст.

У IX ст. з військово-племенних союзів східних слов'ян (поляни, древляни, сіверяни, кривичі і т.д.) утворюються два значні державні об'єднання. Перше виникло на півночі Східної Європи в районі оз. Ільмень із центром у м. Новгород. Воно включало в себе військово-племенні союзи ільменських словен і кривичів. Саме вони в середині

IX ст. запросили до себе княжити **Рюрика** та його братів. Друге об'єднання утворилося на півдні Східної Європи у Середньому Подніпров'ї із центром у м. Києві. До нього увійшли племена полян, сіверян, древлян. Керування цим об'єднанням здійснювали **Аскольд і Дир**, етнічна належність яких точно не встановлена.

Першим князем, який об'єднав під своєю владою усі східнослов'янські землі, був сподвижник Рюрика – князь **Олег** (882 – 912 рр.). У 882 р. він захопив Київ і фізично знищив місцевих князів Аскольда і Дири. Після цього Київ було проголошено «матір'ю міст руських», тобто стольним градом усієї Давньоруської держави. Отже, 882 р. для Київської держави не є датою норманського завоювання, а лише роком державного перевороту, який здійснив Олег за допомогою людей з оточення київських князів. Тому княжіння нової династії слід вважати продовженням розвитку Давньоруської феодальної держави, яка на той час пройшла тривалий час свого розвитку. Наполеглива діяльність Олега щодо створення держави дала позитивні наслідки. В останні роки його правління у Києві владі князя підкорилися поляни, ільменські словени, сіверяни, кривичі, радимичі, древляни, уличі, можливо, дуліби й хорвати, а також неслов'янські племінні об'єднання – чудь і меря. Під керуванням Олега давньоруське військо у 911 р. здійснило переможний похід на Візантію, внаслідок чого були завойовані коштовні трофеї, а також була підписана вигідна для Київської Русі торговельна угода з греками.

Після Олега правити державою почав син Рюрика **Ігор** (912 – 945 рр.). Йому вдалося приєднати до Давньоруської держави території між Дністром і Дунаєм. Багато часу проводив у військових походах, що були націлені проти печенігів (уклав мир у 915 р.), Дербентського князівства (захопив у 943 – 944 рр.), Візантії (невдала кампанія 944 р.). Через величезні витрати на військові заходи Ігор вдався до непопулярних дій (підвищив розмір данини, періодичність її збирання). У результаті цього був убитий древлянами у 945 р. Загибель Ігоря привела до того, що главою Київської держави стала княгиня **Ольга** (945 – 964 рр.), яка була регентом при малому синові – Святославові. Ольга жорстоко помстилася древлянам за вбивство чоловіка (стратила їх послів, спалила столицю князівства – м. Іскоростень). Будучи далекоглядним політиком, Ольга провела податкову реформу, чітко визначивши кількість, строки та місця збору данини. Ольга особисто прийняла християнство під час візиту у Візантію у 957 р., встановила дипломатичні відносини з Німеччиною.

Досягнувши повноліття, правителем Київської Русі став **Святослав** (964 – 973 рр.). Він увійшов в історію як князь-воїн, який

усі ресурси держави спрямував на завойовницькі походи. Святослав, використовуючи наступальну тактику, швидкість і раптовість, розгромив Хазарський каганат, Волзьку Болгарію, Дунайські князівства. Вперше на Русі ввів традицію призначати князями в містах держави своїх синів (закріплював єдність країни). Хотів перенести столицю з Києва в Переяслав на Дунаї, що був перехрестям торгових шляхів. Однак у 971 р. після поразки від Візантії Святослав був вимушений відмовитися від цього задуму та від захоплених дунайських земель. Повернувшись звідти у Київ із залишками війська, у 972 р. загинув у бою з печенігами поблизу одного з дніпровських порогів. Боротьба з печенігами стала в X ст. основною задачею зовнішньополітичної діяльності Київської держави. Князем, який очолив цю боротьбу, став наймолодший серед синів Святослава **Володимир**, що у 980 р. після декількох років міжусобиць з братами сів на великокнязівський престол у Києві.

Затвердившись у Києві, Володимир енергійно заходився зміцнювати і розбудовувати державу. На північному сході до Русі були приєднані вятичі та радимичі. Згодом Володимир вирушає в похід проти Польщі та Угорщини й повертає західні руські землі, що раніше потрапили під їхню владу. За Володимира завершилося об'єднання східнослов'янських земель у складі Київської держави. Значного піднесення набуло землеробство, відбулися якісні зрушення у розвитку ремесла, поживавилася торгівля. Місцеве управління відтепер було зосереджено в руках великокнязівських намісників і посадників. У важливих політичних центрах Русі – Новгороді, Полоцьку, Турові, Ростові, Муромі, Іскоростені – Володимир посадив своїх синів, чим впровадив династичне правління в державі. Велике значення для утвердження феодальної держави мало запровадження Володимиром християнства на Русі як державної релігії (988 – 989 рр.), яке змінило язичницьку (поганську) релігію слов'ян, що виникла в період первісного суспільства. На початку свого правління Володимир виступав як лідер антихристиянської течії. У межах створення загальнодержавної релігії він побудував пантеон язичницьких богів із шести ідолів. Однак язичництво вже не відповідало соціальним і політичним вимогам класу феодалів, що невпинно зростав. Потрібні були інші, дієвіші форми ідеологічного забезпечення його панування. Найбільш знайомою, близькою та привабливою для верхівки Київської Русі релігією стало **східне (візантійське) християнство**. Причини прийняття християнства:

1. Необхідність централізації держави (язичницьке багатобожжя не дозволяло її здійснити).

2. Закріплення феодальних відносин (потрібна віра, яка виправдовує класову нерівність).
3. Прагнення союзу з Візантією (для захисту від печенігів).
4. Підвищення міжнародного авторитету Київської Русі (язичники вважалися варварами та не були рівноправними партнерами на дипломатичних переговорах).
5. Бажання прилучитися до культурної спадщини античності (наука, література, мистецтво, архітектура і т.д.).

У результаті введення у 988 р. на Русі християнства церкву очолив **київський митрополит**. У великих містах знаходились єпископи, що відали всіма церковними справами єпархій. Митрополит і єпископи володіли землями, селами та містами. Церква мала своє військо, власний суд і законодавство. Християнська релігія сприяла поширенню писемності, розвитку культури й докорінно змінила світосприйняття населення Київської Русі, зблизила давньоруську державу з країнами Європи. Взавши під свій контроль родинне право, церква зміцнювала сім'ю і шлюб. Моральні норми поведінки людей, декларовані церквою, засуджували «срібллюбство, пияцтво, ненажерливість, скупість, лихослів'я» тощо. Як наслідок за період правління Володимира Київська Русь стала найпотужнішою європейською державою, яка значно впливала на міжнародні відносини.

Спадкоємцем Володимира на Київському престолі став його син **Ярослав**, який у 1019 р. вийшов переможцем із міжусобної боротьби з братами за владу. Велику увагу Ярослав приділяв організації внутрішньополітичного життя. Управління країною він здійснював через своїх синів-намісників. Красномовним доказом його прагнень до державного благоустрою є збірник законів **«Руська правда»**. Давньоруське право стояло на сторожі інтересів феодалів, а також обмеження майнових та особистих прав різних категорій феодально залежного населення (закупів, рядовичів, холопів та ін.). Разом із тим «Руська правда» утверджувала в судовій системі більш цивілізовані відносини, обмежуючи кровну помсту, а в більш пізніх редакціях взагалі її забороняла. Цей законодавчий документ вважається одним із найцінніших джерел вивчення феодальних відносин у Київській Русі. За часів Ярослава зріс рівень культури й освіти в Київській державі. Київ перетворився на одну з впливових столиць Європи, суперничав з Константинополем. За Ярослава у Києві розгорнулося широке будівництво, проводилася інтенсивна робота з перекладання візантійських книг на давньоруську мову. Була заснована **Києво-Печерська лавра**, розвинулося літописання, з'явилася перша бібліотека при **Софійському соборі**. Оборонні споруди «міста

Ярослава» – грандіозні земляні вали – були вершиною тогочасного фортифікаційного мистецтва. Визначною пам'яткою архітектури були Золоті ворота з невеликою церквою Благовіщення.

Таким чином, князювання Володимира і Ярослава завершують цілу епоху історії Київської Русі X – XI ст. Оцінюючи її, слід наголосити, що в цей період утворилась одна з наймогутніших держав тодішньої Європи, держава, яка відповідала найвищим зразкам тогочасної цивілізації. Славу Володимирі і Ярославу принесла не експансія на чужі землі, а оборона своїх, турбота про свій народ, встановлення державного порядку в своїй країні. Вони запровадили нову адміністративну організацію, нове державне право, сприяли розвитку культури й писемності серед населення. Пильна увага Ярослава до першочергових потреб країни, науки та культури було причиною того, що він увійшов в історію під іменем Ярослав Мудрий. Об'єднавши всю Русь, він уникав загарбницьких війн, а основну увагу зосередив на внутрішньому розвитку країни. Метою його воєнних походів було забезпечення цілісності державних кордонів Русі. У 1030 – 1031 рр. він відвоював у Польщі червенські міста. У 1036 р. Ярослав вщент розгромив печенегів, а на місці того бойовища, як сповіщають стародавні перекази, незабаром засяяли золоті куполи Софійського собору. За часів Ярослава Мудрого закінчилося будівництво південної оборонної лінії вздовж р. Рось для захисту від набігів кочевників. У 1038 – 1040 рр. Ярослав здійснив походи на ятвягів та Литву, примусив ці народи платити данину. На знак перемоги було засновано місто Юр'єв над Чудським озером (ім'я при хрещенні Ярослава – Юрій). У зовнішній політиці Ярослав Мудрий більше покладався на дипломатію, в результаті чого уклав династичні союзи з королівськими дворами Франції, Німеччини, Візантії, Норвегії і т.д. Ярослав Мудрий вів незалежну церковну політику, свідченням якої було те, що за його ініціативою Київським митрополитом було призначено російського священника Іларіона.

Підбиваючи підсумки, можна зазначити, що політичний устрій давньоруської держави в середині X ст. мав характерні риси ранньофеодальної монархії. Очолював державу великий князь Київський. Він керував спільно з радою інших князів, які складали боярську думу. В першій половині X ст. племінні князіння східних слов'ян ще зберігали певну автономію. Місцеві князі перебували у васальній залежності від Києва. Вони сплачували йому данину і залучались як союзники до участі в походах. Велике значення в той час мала військова дружина князя, яка здійснювала збирання данини й судові функції. Верхівка дружини була панівним прошарком держави. За допомогою дружини князь зміцнював свою владу над

населенням. Першою серйозною спробою обмежити владу місцевої знаті, що феодалізувалася, стали реформи княгині Ольги. Вона впровадила більш суворий порядок збирання данини. Податки стали регламентуватися.

Київська Русь була передусім об'єднуючою силою, яка забезпечувала, хоча й відносно, єдність східнослов'янських земель, порядок і спокій для спільноти, а також захист країни від посягань зовнішніх ворогів. Разом із тим держава в руках феодалів була знаряддям їх панування над залежним від них населенням. Великий князь київський, верховний власник усіх давньоруських земель, зосереджував у своїх руках усю повноту законодавчої, виконавчої, адміністративно-судової та військової влади. Влада київського князя була спадковою. Окремими частинами держави управляли князі та великі бояри. Спочатку це були місцеві племінні князівські династії, а наприкінці X ст. унаслідок проведеної Володимиром реформи місцевого управління на місця стали призначатися великим князем київським представники великокнязівського роду або намісники і тисяцькі. Князі та великі бояри за свою службу користувалися частиною данини, яка збиралася з підвладних їм територій, що можна розглядати як васальну залежність. Проте з часом бояри й князі почали одержувати землі і перетворювалися на землевласників-феодалів – васалів свого сюзерена – великого князя київського. З установленням влади феодалів народні збори (віче), що існували при родоплемінному ладі, перестали відбуватися. При великому князі з'явилася рада найближчих князеві бояр. Опорою влади князів і бояр виступали дружини, в основу яких було покладено принцип васалітету. До старшої дружини входили бояри та інші великі феодали, що мали свої власні дружини, з якими й несли службу великому князеві. Основну частину князівських військ складала молодша дружина («отроки», «діти боярські», «пасинки»). У разі загальної небезпеки збиралося народне ополчення – «вої», куди входили смерди і городяни. Весь політичний лад Київської Русі забезпечував інтереси класу феодалів. Відповідним було й право, що знайшло своє відображення в «Руській правді».

Соціально-економічний і культурний розвиток Київської Русі

У господарстві східних слов'ян періоду Київської Русі X – початку XII ст. провідною галуззю залишалося, як і раніше, землеробство. У різних місцевостях переважали неоднакові системи землеробства: у

лісових районах – підсічна, вирубна, на багатоземельних, малонаселених степових просторах – перелогова, у густонаселених місцях, зокрема на Середньому Подніпров'ї, – парова система з двопільною або трипільною сівозміною, причому поступово дедалі більше поширювалося трипільля. Головними знаряддями оброблення землі були: на півночі – тризуба соха, на півдні – плуг і рало, якими обробляли землю. Косили хліб залізними косами й серпами. Сіяли пшеницю, жито, ячмінь, овес, просо, гречку, сочевицю, льон та інші культури. На городах і в садах вирощували цибулю, часник, капусту, горох, яблука, вишні, виноград. Важливу галузь господарства на Русі являло собою скотарство – розводили коней, велику рогату худобу, овець, кіз, свиней, курей, гусей, качок, голубів. Основною робочою худобою були коні й бики. Східні слов'яни займалися також мисливством, рибальством і бортництвом. У лісах водилося багато різних звірів і диких птахів – білки, бобри, куниці, лисиці, соболі, тури, зубри, лосі, олені, ведмеді, кози, кабани, зайці, лебеді, журавлі, качки, гуси, перепели та ін. Хутро, мед, віск у великих кількостях вивозилися на зовнішні ринки. Ними часто платили данину.

У часи Київської Русі інтенсивно розвивалося ремесло, що в основному зосереджувалося в містах і при дворах князів і бояр. **На Русі налічувалося близько 60 різних ремісничих фахів.** З руди сиродутним способом виплавляли залізо. З металу ковалі виробляли різноманітні господарські знаряддя, зброю, предмети побуту – лемеші, плуги, серпи, сокири, мечі, стріли, щити, шоломи, кольчуги, панцирі, замки, ключі та ін. Ювеліри, які володіли технікою фігурного литва, емалі, залишили високохудожні вироби зі срібла й золота: браслети, персні, поясні бляшки, застібки, підвіски та ін. Поширеними видами ремесла були гончарство, теслярство, різьбярство, ткацтво і кравецтво, оброблення шкіри, льону, вовни і виготовлення тканин, виробництво скла, оброблення кістки і каменю.

Високого рівня розвитку набула будівельна справа. Для будівництва виробляли цеглу (плінфу), декоративні полив'яні плити, а також використовували дерево, граніт, мармур, шифер. Ремісники задовольняли потреби феодалів у відповідних знаряддях і предметах, а також виробляли різні речі на замовлення, працювали й на ринок. **У цілому господарство Київської Русі мало натуральний характер.** Однак розвиток ремесла, посилення суспільного поділу праці сприяли розширенню обміну, торгівлі. Внутрішня торгівля переважно зосереджувалась на місцевих ринках, які поєднували економічно окремі райони. Такий характер господарських зв'язків був притаманний взагалі епосі феодалізму.

Проте, хоча основну роль у **внутрішній торгівлі** відігравали місцеві ринки, існували торговельні зв'язки й між окремими віддаленими районами Київської Русі. Широко розвивалася на Русі **зовнішня торгівля** – із східними країнами по Волзі і Каспійському морю, з Візантією, Скандинавією, з країнами Центральної Європи – Чехією, Польщею, Моравією, Південною Німеччиною. Вивозили на міжнародні ринки хутра, мед, віск, льон, льняні тканини, вироби із срібла й заліза та ін. Довозили – головним чином для задоволення потреб феодалів – предмети розкоші (шовкові тканини, парчу, сукно, оксамит, прянощі та ін.), зброю, мідь, ювелірні вироби тощо. Розвиток торгівлі потребував удосконалення грошової системи, яка на Русі виникла ще до утворення Давньоруської держави. Спочатку роль грошей відігравала худоба, потім – «куна» (хутро куниці). В обігу були й іноземні монети – візантійські, східні (з VIII ст.), а з X ст. і західноєвропейські – датські, англійські, чеські, німецькі та ін. За часів Володимира (978 – 1015 рр.) почали карбуватися руські монети зі срібла і золота. Уже з XI ст. ми маємо гривні (зливки срібла).

Відокремлення ремесла від землеробства, розвиток обміну й торгівлі сприяли виникненню та розширенню міст. Міста стають торгово-ремісничими і адміністративними центрами, центрами культурного життя, а в окраїнних місцевостях – і фортецями. **За даними літописів, у IX – X ст. на Русі існувало понад 20 міст – Білгород (біля Києва), Іскоростень, Київ, Перемишль, Переяслав, Смоленськ, Новгород та ін. В XI ст. літописці згадують ще 32 міста.** Панівним класом у Київській Русі був клас феодалів. Найголовнішим феодалом був великий князь київський. У початковий період – IX ст. – більшість безпосередніх виробників залишалися вільними селянами-общинниками – смердами. Оскільки смерди жили на землі київського князя, вони мусили сплачувати йому натурою: хутром (білками й куницями), медом, воском та іншими продуктами – данину, що накладалася на «дим», «рало», «плуг», тобто на господарство. Походи князів, що здійснювалися щороку для збирання данини, називалися полюддям. Крім данини, селяни-общинники мали виконувати на князя шляхову й військову повинності, будувати й ремонтувати замки, укріплення та ін.

Уже з X ст. і особливо в XI – XII ст. поступово зростає і розвивається велике землеволодіння – князівське, боярське і церковне. Оскільки для утримання дружини і задоволення інших потреб князя та його двору данини не вистачало, князі починають влаштовувати свої власні господарства в селах або невеликих містах чи поблизу від них. Спираючись на ці міста й села, князі поступово захоплювали й навколишні місцевості, перетворюючи їх на приватні,

вотчинні володіння. Населення, що там жило, ставилось у залежність від володарів. Разом із князівським зростало й землеволодіння бояр. Боярами насамперед ставали князівські дружинники, які з часом замість платні натурою з данини за свою службу почали одержувати землі й осідати на них, у власних селах і містах, відриваючись таким чином від князівського двору. Встановлювалася ленна залежність. До бояр тепер належали й місцеві землевласники, які визнали зверхність князя і стали його васалами. Велике землеволодіння утворювалося різними шляхами: захопленням феодалами общинних земель, закабаленням общинників і відбиранням у них землі, освоєнням нових земель руками залежних людей. Уже з кінця XI ст. у джерелах згадується про боярські села. З прийняттям християнства на Русі з'явилося православне духівництво. Церкви і особливо монастирі швидко стали великими землевласниками. Вони захоплювали общинні землі й пустища, купували їх, діставали внаслідок дарувань князів і бояр. Вони одержували десятину, судові мито, прибутки від лихварства, мито з мір і вагів та ін. Як і в князівське, в церковне землеволодіння входили села, волості й міста.

З дедалі ширшим розвитком великого землеволодіння зростав кількісно й зміцнювався клас феодалів, який складався з князів, бояр і церковної верхівки. Феодальне землеволодіння ґрунтувалося на експлуатації залежного класу селян. Дедалі більша кількість вільних общинників потрапляла в залежність від феодалів, постійно поповнюючи різні категорії експлуатованого класу: залежні смерди, рядовичі, закупи, ізгої, холопи та ін. Влада феодалів над залежними людьми невпинно посилювалася. **Основною формою експлуатації залежних людей у період Давньоруської держави, особливо в XI – XII ст., була натуральна або продуктова рента.** Крім цього, багато залежного населення мусило працювати й на полі феодала, тобто була поширеною й **відробіткова рента.** Посилення гноблення викликало протест з боку сільського і міського експлуатованого населення. Антифеодальна боротьба виливалася в різні форми: втечі від феодалів, руйнування їхніх маєтків, убивства окремих феодалів і представників адміністрації, а також масові народні повстання в Києві у 1068 і 1113 рр., а також в Ростово-Суздальській і Новгородській землях в 1071 р.

Київська Русь характеризувалася високим рівнем культурного розвитку, що було зумовлене розвитком феодальних відносин; становленням давньоруської державності; відокремленням ремесла від сільського господарства; поживавленням торгівлі; активізацією та розширенням міжнародних контактів; запровадженням християнства та ін. Тісні контакти Київської Русі з передовими країнами Європи,

особливо з Візантією, безумовно, вплинули на її культурний розвиток, але роль цього впливу не була вирішальною. Давньоруська культура є своєрідним синтезом місцевих традицій і досягнень сусідніх народів Заходу та Сходу. Сліди культурних традицій, які сягають глибини віків, чітко простежуються в житловому і фортифікаційному будівництві, прикладному мистецтві, літературі, музиці. Невід'ємною їх складовою були язичницькі пісні, танці, фольклор, весільні та похоронні обряди, епічні легенди.

Запровадження християнства сприяло поширенню писемності, яку слов'янські племена знали раніше. Однак наприкінці X ст. про розвиток писемності почала турбуватися князівська влада. Літописець повідомляє, що Володимир Святославович велів представникам феодальної верхівки віддавати своїх дітей «в ученіє книжне». Ярослав Мудрий наказував ченцям у Києві та Новгороді вчити людей. У поширенні писемності й освіти велику роль відігравали бібліотеки, зокрема перша, заснована в 1037 р. Ярославом Мудрим при Софійському соборі. Пізніше в Києві виникають інші бібліотеки, серед яких найвідомішою була колекція книг Печерського монастиря. Археологічні джерела, зокрема берестяні грамоти з Новгорода та Смоленська, свідчать про те, що писемність у давній Русі не була привілеєм духівництва та вищих феодальних верств. **В архітектурі Київської Русі багато видатних споруд. Серед них Десятинна церква в Києві (X ст.), Спасо-Преображенський собор у Чернігові (XI ст.), Кирилівська, Василівська церкви в Києві (XI ст.). Найбільш вражаючою з них є Софійський собор (1037 р.), величні архітектурні форми якого втілюють досягнення візантійської культури та слов'янські традиції.** Її творцем, а також автором матеріальних і духовних цінностей був народ Київської Русі. Животворним джерелом і основою духовної культури була усна народна творчість, яка зародилася ще в давні віки. У глибоко поетичних творах – історичних і обрядових піснях (весільних, похвальних та ін.), казках, заклинаннях, загадках, приказках, билинах і т. ін. – народ оспівував свою працю, боротьбу проти зовнішніх ворогів і феодалів, виливав свою радість і тугу. Найцікавішими пам'ятками народної творчості Давньої Русі є билини й історичні пісні, в яких звеличується народ, оспівуються любов до рідної землі, народні богатирі, їхні подвиги, селянська праця, непримиренність до соціальної нерівності й неправди.

У період Київської Русі розвивалася оригінальна література. Одним із найвидатніших письменників XI ст. був **митрополит Іларіон.**

У своєму творі **«Слово про закон і благодать»**, написаному між 1037 і 1050 рр., Іларіон вихваляє діяльність князя Володимира за те, що зробив Русь відомою в усіх кінцях землі, прославляє Давньоруську державу, виступає проти зазіхань на зверхність з боку Візантії. Серед церковної літератури поширення набули «житія святих» і «повчань». Червоною ниткою у давньоруській літературі проходять ідеї єдності й централізації Київської Русі. У X – XI ст. у Києві виникло літописання. Найвидатнішим є початковий літопис, або **«Повість временних літ»**, що в її першій редакції була складена в Києво-Печерському монастирі у 1113 р. **ченцем Нестором** (1056 – 1114 рр.) і в якій викладення доведено до 1110 р. Зусиллями і працею народних мас високого розвитку і досконалості в часи Давньоруської держави досягли архітектура і різні галузі мистецтва. В той час у Русі будували красиві дерев'яні й кам'яні будівлі. З прийняттям християнства широкого розмаху набула кам'яна церковна, цивільна і фортифікаційна архітектура. Розвивається живопис: фрески – малюнки водяними, мінеральними фарбами по сирій вапняній штукатурці; мозаїка – викладання зображення зі шматочків різнокольорового скла або смальти, що являла собою сплав свинцю і скла, ці шматочки прикріплювали до стіни спеціальним розчином (вапняний цемент); малювання ікон. Археологи знаходять багато високохудожніх предметів із золота і срібла – намисто, діадеми, персні, сережки, браслети, буси та ін., які свідчать про високий рівень розвитку прикладного мистецтва, про здібності й майстерність староруських майстрів.

Запитання до самопідготовки

1. Охарактеризуйте заняття людини в епоху первісного суспільства.
2. Дайте характеристику Трипільської культури.
3. Охарактеризуйте соціально-економічний та політичний устрій Скіфії.
4. Назвіть основні риси економіки та політичного устрою античних міст-держав Північного Причорномор'я.
5. Які причини виникнення Київської Русі?
6. Які наслідки впровадження християнства у Київській Русі?
7. Назвіть характерні риси внутрішньої та зовнішньої політики Ярослава Мудрого.

Література

1. Власто А.П. Запровадження християнства у слов'ян: Вступ до середньовічної історії слов'янства / А.П. Власто. – К.: Юніверс, 2004. – 496 с.
2. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1991. – Т. 2: XI – XIII вік. – 633 с.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 20 кн. / М.С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1994. – Т. 1: До початку XI віка. – 648 с.
4. Гуз А.М. Історія держави і права України. Джерела права періоду Київської Русі: навч. посіб. / А.М. Гуз. – К.: КНТ, 2007. – 69 с.
5. Давня історія України: у 3 т. / С.С. Березанська, В.М. Гладилін, М.І. Гладких та ін. – К.: Наук. думка, 1997. – Т. 1: Первісне суспільство. – 558 с.
6. Давня історія України: у 3 т. / С.С. Бессонова, Н.О. Гаврилук, В.М. Зубар та ін. – К.: Наук. думка, 1997. – Т. 2: Скіфо-антична доба. – 494 с.
7. Давня історія України: у 3 т. / Ю.С. Асєєв, В.Д. Баран, Я.В. Баран та ін. – К.: Наук. думка, 1997. – Т. 3: Слов'яно-Руська доба. – 695 с.
8. Котляр М.Ф. Історія давньоруської державності / М.Ф. Котляр. – К.: КСУ, 2002. – 234 с.
9. Рыбаков Б.А. Рождение Руси / Б.А. Рыбаков. – М.: АиФ Принт, 2004. – 446 с.
10. Толочко П.П. Київська Русь / П.П. Толочко. – К.: Абрис, 1996. – 360 с.
11. Третьяков П.Н. По следам древних славянских племен / П.Н. Третьяков. – Л.: Наука, 1982. – 143 с.

Лекція 2

Тема «Політичні наслідки роздроблення Київської Русі. Південно-західні руські князівства»

Питання лекції:

1. Феодальна роздробленість Київської Русі. Її причини.
2. Створення й розвиток Галицько-Волинської держави.
3. Боротьба Галицько-Волинської держави з монголо-татарською навалою.
4. Захоплення українських земель Литвою та Польщею.

Феодальна роздробленість Київської Русі. Її причини

Створення феодальних вотчин, посилення міст, економічне та політичне зміцнення окремих земель-князівств, збагачення місцевих землевласників при пануванні натурального господарства спричиняли роздроблення єдиної Давньоруської держави. Якщо при Володимирі (978 – 1015 рр.) Давньоруська держава досягла свого найвищого розквіту, за Ярослава Мудрого (1019 – 1054 рр.) ще зберігала свою могутність, то вже після нього вона поступово ослаблюється і роздроблюється на малі або зовсім не пов'язані між собою князівства. Ознаки політичного роздроблення Київської Русі були помітні вже відразу після смерті Ярослава в 1054 р. Ще за життя він поділив свою державу між своїми синами. Спочатку старші Ярославичі – Ізяслав, Святослав і Всеволод – жили в злагоді, але незабаром почалися чвари й міжусобиці. Це використовували нові страшні вороги Русі – кочівники, які здійснили перший великий напад на руські землі, а також польський і угорський королі. В 30-х роках XI ст. угорські феодали захопили південну частину Закарпатської Русі, а в XII ст. – всю її територію. Перед загрозою з боку половців князі роблять спроби якось залагодити справу миром і припинити усобиці, для чого скликають князівські з'їзди. **Першим із таких з'їздів був з'їзд 1097 р. у м. Любечі. Там було визнано принцип, за яким кожний князь мусить володіти своєю вотчиною, тобто землею, виділеною йому батьком, і не посягати на землі інших князів («кождо да держить отчину свою»).** Це узаконювало роздроблення Давньоруської держави на окремі спадкові князівства. Тільки **Володимир Мономах** (1113 – 1125 рр.) і його син **Мстислав** (1125 – 1132 рр.) на якийсь час поновили і зміцнили великокнязівську владу, але спинити роздроблення Київської Русі не змогли.

Отже, до основних причин феодальної роздрібленості Київської Русі можна віднести такі:

1. Розвиток натурального господарства (для нього характерною є економічна відстороненість, технічна консервативність і ринкова замкненість).
2. Насильницьке об'єднання 15 військово-племінних союзів першими київськими князями (збереження опозиції великокнязівської влади на місцях).
3. Наявність у князів власного військово-адміністративного апарату (дружина, суд, податкова служба).
4. «Лествічний» принцип спадкування великокнязівської влади, впроваджений Ярославом Мудрим (не від батька до сина, а від старшого брата до молодшого), що спричиняв спалахи

міжусобних війн між численними представниками династії Рюриковичів.

5. Зростання й укріплення міст, що будь-якою ціною прагнули звільнитися від влади князів-феодалів, прискорюючи тим самим центробіжні процеси всередині держави.
6. Великі географічні розміри Київської Русі (неможливість керувати величезною країною за відсутності швидкого зв'язку, надійних шляхів повідомлення, швидкісних транспортних засобів).
7. Зникнення зовнішньої військової погрози, яка консолідувала окремі князівства на початку XIII ст. (після розгрому половців Володимиром Мономахом).
8. Зміна торгової кон'юнктури (втрата унікального значення шляху «з варяг у греки» після завоювання хрестоносцями в першій половині XIII ст. Палестини та появи альтернативних маршрутів із Західної Європи у країни Сходу).

На початку другої половини XII ст. могутня Давньоруська держава внаслідок розвитку феодальних відносин і зміцнення місцевих феодальних центрів остаточно розпалася на окремі князівства. Однак політичне роздроблення не означало повної економічної самоізоляції князівств і занепаду економіки. І в період політичної роздробленості продовжували розвиватися ремесла, жваво велася внутрішня і зовнішня торгівля, зростали міста. Відособлення окремих земель і роздроблення Русі, хоч і мало свої негативні сторони, зумовлюючи, зокрема, часті усобиці й ослабляючи країну в боротьбі з іноземними нападниками, загалом були закономірним етапом у поступальному розвитку феодального способу виробництва. Князівства Середнього Подніпров'я – **Київське, Чернігово-Сіверське і Переяславське** – наприкінці XII – першій половині XIII ст. внаслідок численних князівських усобиць, нападів кочівників, посилення перешкод у зовнішній торгівлі, зокрема шляхом «із варяг у греки», часткового відпливу населення на захід і північ значною мірою послаблюються політично. Проте у районах Подніпров'я, особливо у тих, які менше зазнавали нападів половців, продовжували розвиватися землеробство, скотарство, мисливство, рибальство, бджільництво й різні ремесла. Головними формами експлуатації селян були відробіткова рента і рента продуктами. Найважливішою серед подніпровських князівств була Київська земля, основна частина якої лежала на Правобережжі, сягаючи на півдні до р. Рось, за якою далі на південь у степах жили кочівники. Київський великокнязівський престол мав притягальну силу, бо, хто володів Києвом, той вважався старшим князем. За Київ вели боротьбу багато князів, внаслідок чого він зазнавав руйнувань.

Чернігово-Сіверське князівство було розташоване на лівому березі Дніпра, головні міста – Чернігів, Новгород-Сіверський, Курськ, Любеч та ін. Уже наприкінці XI ст. Чернігово-Сіверська земля відособилася від Києва. Тут закріпилася князівська династія Святослава Ярославича, від якої в другій половині XII ст. залишилося лише потомство Олега Святославича – Ольговичі. Чернігово-сіверські князі у першій половині XIII ст. вели боротьбу не тільки за Київ, а навіть і за Галич. Переяславське князівство займало територію на лівому березі Дніпра по ріках Трубіж, Супій, Сула, Псьол і на схід до Ворскли і верхів'я Дінця. Головним було місто Переяслав. Як окраїнне, найбільш висунуте у степ, Переяславське князівство найчастіше зазнавало нападів і особливо великих руйнувань від кочівників. Найсильнішими серед південно-західних князівств були князівства Галицьке й Волинське. Галицьке князівство своєю центральною частиною займало північно-східні схили Карпатських гір. На північному заході воно межувало з Польщею, на південному заході (в Карпатах) – з Угорщиною, на півдні по Дністру, Пруту й Серету межі Галицької землі доходили до Чорного моря і Дунаю. На північному сході і сході Галицька земля межувала з Волинню й Київщиною. Західна частина Галицького князівства, між головним хребтом Карпат і ріками Сяном і Дністром, була гористою – Погорина, а східна низовинна в основному по лівому березі середньої течії Дністра – Пониззя (з XIV ст. Поділля.). Центром Галицького князівства до середини XII ст. вважалось м. Перемишль. Великими містами стали на той час також Галич, Звенигород, Теробовль, а на півдні – Берладь, Текуч, Малий Галич (Галац) (біля гирла Серету й на Нижньому Дунаї) і Білгород (біля гирла Дністра). Далеко висунуте на захід, Галицьке князівство майже не зазнавало нападів кочівників. Незначними тут були й князівські усобиці. Цим пояснюється міграція в ці райони населення з більш небезпечних місць, зокрема з Подніпров'я. Галицька земля мала широкі торговельні зв'язки із Західною Європою і наддунайськими країнами. Сприятливими були й природні умови – родючі землі, густі ліси, судноплавні ріки, багатий рослинний і тваринний світ, поклади солі тощо. Все це сприяло економічному піднесенню Галицького князівства. У IX – XI ст. галицькі землі (Червона Русь) входили до складу Київської Русі, і київським князям доводилося вести боротьбу проти зазіхань на ці землі польських королів.

Від Києва **Галицьке князівство** відокремилось раніше, ніж інші землі, – наприкінці XI ст., після Любецького з'їзду князів 1097 р. Тоді в Галицькій землі укріпилися правнуки Ярослава Мудрого, князі Ростиславичі – Василько, Володар і Рюрик. За князювання

Володимирка (1145 – 1152 рр.), розумного, енергійного і завбачливого політика та дипломата, Галицька земля зміцнила свою могутність. Вміло маневруючи у відносинах з іншими країнами й руськими князями, Володимирко зумів успішно протистояти спробам Польщі й Угорщини захопити галицькі землі і навіть розширив межі свого князівства до Дністра, Пруту й Серету. Найвищого розквіту як самостійне князівство Галицька земля досягла за князювання сина Володимирка **Ярослава Осмомисла** (1152 – 1187 рр.). Літописець високо оцінює особу Ярослава Осмомисла. Він пише, що князь був мудрий і красномовний, чесний, шанований в усіх землях, славний полками і тим, що він «розбудував землю свою». Автор «Слова о полку Ігоровім», ставлячи Ярослава Осмомисла в один ряд із Всеволодом Юрійовичем володимиро-суздальським, одним із найвидатніших руських князів, підкреслює могутність Ярослава, його силу в боротьбі з іноземними нападниками, зокрема з угорським королем.

За часів Ярослава Галицьке князівство досягло найбільшої могутності. Але вже в цей час накреслюється тенденція, що з часом спричинилася до політичного ослаблення Галицької землі, – швидке зростання й зміцнення великих бояр. Зосередивши в своїх руках багато земель, маючи власні міста, замки, дружини, своїх васалів і займаючи вищі адміністративні посади, бояри намагалися повністю підпорядкувати своїй волі владу галицького князя або й зовсім позбутися князівського єдиновладдя. При Ярославі Осмомислі вони відкрито виступили проти князівської влади і навіть почали втручатися у родинні справи князя. Проте галицькі князі, хоча й вели боротьбу із великими боярами, що виступали проти міцної великокнязівської влади, свою політику спрямовували і на посилення влади феодалів і гноблення народних мас. У відповідь вибухали народні повстання. Так, у 1145 р. виступило міське населення Галича. Народне повстання у 1159 р. було придушене князем Ярославом Осмомислом. Сусіднім із Галицькою землею міцним південно-західним руським князівством було князівство **Волинське**. Воно займало верхів'я Прип'яті й верхів'я та середні течії Західного Бугу, Стиру й Горині. На заході волинські землі межували з Польщею, на півночі – з литовським племенем ятвягів, на сході – з Чорною Руссю, Турово-Пінським і Київським князівствами, а на півдні – з Галичиною. Найбільшими були міста: Володимир, Берестя (Брест), Дорогичин (Дрогичин), Белз, Луцьк. Волинська земля відокремилася від Києва в середині XII ст., коли волинським князем був правнук Володимира Мономаха Мстислав Ізяславич. Після його смерті в 1170 р. князувати став його син **Роман**, який перед тим був князем у Новгороді.

Період феодальної роздробленості як закономірний етап в історії Русі був періодом дальшого культурного розвитку руських князівств. Поряд із старими центрами культури – Києвом, Новгородом, Черніговом – виростають і нові – Володимир-Волинський, Галич, Полоцьк, Туров та ін. В основі розвитку культури лежала праця селян і ремісників, творчість народних мас, що визначало самобутній характер руської культури. Культура окремих князівств ґрунтувалася на спільній, загальноруській основі. Ідея єдності Русі, необхідності об'єднання всіх руських земель перед лицем іноземних загарбників, що посягали на незалежність країни, продовжувала жити в свідомості народних мас і передової частини класу феодалів й яскраво відбивалася в пам'ятках культури тих часів. Політичне роздроблення руських земель, яке ще більше посилювалося в умовах монголо-татарської навали, вело до посилення місцевих особливостей, своєрідних рис у культурі окремих територій. Водночас між окремими південно-західними землями поступово зміцнювалися економічні, політичні й культурні зв'язки, утворювалися характерні риси і особливості, які стали притаманними українській мові, культурі, українській народності в цілому.

Найвизначнішим твором художньої літератури другої половини XII ст. є **«Слово о полку Ігоровім»**, написане невідомим автором. Сюжетною основою «Слова» стала розповідь про невдалий похід кількох руських князів на чолі з новгород-сіверським князем Ігорем Святославичем у 1185 р. проти половців. Автор «Слова» – патріот, передова людина своєї епохи. З величезною любов'ю і поетичним натхненням змальовує автор образ Руської землі, якій важко протистояти численним нападам ворогів через її роздробленість і роз'єднаність. Вся розповідь у «Слові» підпорядкована основній ідеї – ідеї служіння Вітчизні, ідеї єдності Руської землі. Своєрідним твором давньоруської літератури, що належить до першої чверті XIII ст., є **«Моління Даниїла Заточника»**, в якому автор проводить ідею єдності Руської землі, гостро виступає проти бояр і монастирів. Цей твір відбиває ідеологію дрібних служилих феодалів (дворян), зацікавлених у міцній великокнязівській владі. Серед пам'яток церковної, житійної літератури найбільш значним є **«Києво-Печерський патерик»**, основна частина якого створена в 20-х роках XIII ст.

У період роздробленості продовжувало розвиватися літописання, найважливішими центрами якого в XII – XIII ст. були Володимиро-Суздальська земля, Новгород і південно-західні руські землі. Видатними пам'ятками південно-західного руського літописання є **Київський і Галицько-Волинський літописи**. Київський літопис, що охоплює час від 1111 до 1200 рр., вміщений в Іпатіївському

загальноруському зводі початку XV ст. Упорядкований у Видубицькому монастирі, він містить опис багатьох подій, що відбулися в основному в Київському князівстві, хоча дає багато відомостей і про інші землі. Як виразник ідеології феодалів, літописець головну увагу приділяє розповідям про життя й діяльність князів, зокрема Володимира Мономаха, його синів, описує князівські усобиці, походи проти половців, закликає до єдності Русі в боротьбі проти них.

Галицько-Волинський літопис присвячений подіям у Галицькій і Волинській землях з 1201 по 1292 рр. Особливістю цього літопису є те, що в ньому дуже мало церковних елементів, він має світський характер. Автор поетично, образно розповідає про князювання Романа і Данила, про життя князів і бояр, про воєнні походи, боротьбу проти татар, угорських, польських та інших завойовників. Відображаючи ідеологію феодалів і насамперед князів, автор приділяє їм основну увагу. Він звертається з полум'яним закликом до єднання руських земель, проводить ідею міцної великокнязівської влади, яка могла б забезпечити захист від іноземних поневолювачів. У XII – першій половині XIII ст. у руських землях на давньоруській основі продовжували розвиватися архітектура, живопис, ювелірна справа, музично-пісенна творчість та інші види мистецтва. Руками народних умільців було збудовано ряд чудових споруд. Житла рідко мали монументальний характер, народні хати-мазанки були дерев'яними, з каменю й цегли будувалися переважно культові, церковні споруди. У Києві між 1140 і 1171 рр. було збудовано церкву Кирилівського монастиря, у Чернігові в другій половині XII ст. споруджено Єлецький собор, а також церкву П'ятниці на честь «покровительки торгівлі» святої Параскеви П'ятниці. У Галицькій і Волинській землях з розширенням міст будувалися міські укріплення, різні цивільні й культові споруди – князівські і боярські палаци, церкви та ін. У Галичі археологи виявили залишки близько 30 кам'яних будівель кінця XII – XIII ст. Цікавими архітектурними пам'ятками Галицької землі є князівський палац і церква Пантелеймона в Галичі. Одночасно з архітектурою в Південно-Західній Русі розвивалися також живопис, зокрема настінний, іконописання, різьблення по каменю і дереву (декоративне мистецтво), ювелірна справа, особливо виготовлення для князів і бояр різних прикрас із золота й срібла. Розвивалося також музично-пісенне мистецтво. У Галицько-Волинському літописі, зокрема, згадується «словутний певец» Митуса. Отже, незважаючи на несприятливі умови – часті князівські усобиці, напади половців, татарську навалу, – культура в період феодальної роздробленості продовжувала розвиватися.

Створення й розвиток Галицько-Волинської держави

Між Галицьким і Волинським князівствами розвивалися жваві економічні зв'язки. Спільною у них була і боротьба проти нападів польських і угорських феодалів, які намагалися захопити у 1199 – 1240 рр. галицькі й волинські землі. Все це створювало об'єктивні передумови до об'єднання цих земель у єдине князівство. **У 1199 р. волинський князь Роман Мстиславич, спираючись на підтримку дружинників, частини середніх і дрібних бояр і міщан, зайняв Галич. Створилося єдине Галицько-Волинське князівство.** Для зміцнення своєї влади князь Роман частину знатних бояр винищив, інших змусив до втечі, «загнав» їх у чорноморське Пониззя й Угорщину. За часів Романа Галицько-Волинське князівство успішно воювало з половцями. Активну політику проводив Роман на заході. Він відбивав також напади литовських племен, зокрема ятвягів, і навіть вторгався в їхні землі. З Угорщиною Роман уклав договір про мир, а з Візантією підтримував дружні відносини. В Польщі втручався у феодальні усобиці. Могутність князівства за часів Романа була настільки великою, що навіть Папа римський Інокентій III, ініціатор четвертого хрестового походу (1204 р.), намагався використати його для поширення впливу римсько-католицької церкви на Південно-Західну Русь. Літописи, хроніки, легенди, пісні високо оцінюють діяльність Романа. Вони зображують його розумним, хоробрим, енергійним. Літописець називає його «самодержцем усієї Русі». Він особливо підкреслює заслуги Романа в боротьбі з «поганями» (язичниками), в першу чергу половцями.

Після загибелі князя Романа у 1205 р. (його сини тоді були малолітками: Данилові було три роки, а Василькові – один рік) почалися численні усобиці й феодальні війни, що тривали понад 30 років. Галицькі бояри намагалися не допустити зміцнення великокнязівської влади. В усобиці втручалися також інші руські князі, зокрема чернігово-сіверські, угорський король і польські феодали, які прагнули підкорити галицько-волинські землі своїй владі. На допомогу галицькому населенню приходив новгородський князь Мстислав Мстиславич Удалий. Галицька земля не раз переходила з рук у руки. Галицько-волинський літопис про цей час пише: «Начнемь же сказати бесчисленныя рати и великыя труды, и частая войны, и многия крамолы, и частая востания, и многия мятежи...». Розквіт боярського сепаратизму призвів до небувалої на Русі поведінки в Галичі польського феодала Володислава Кормильчича, який не належав до правлячої династії Рюриковичів. Боротьба селян, городян,

службового дворянства проти феодалної олігархії та міжусобної анархії передумовили перемогу централістських тенденцій у Галицько-Волинській державі та забезпечили прихід до влади князя Данила Романовича.

Спираючись на підтримку середніх і дрібних феодалів і городян, Данило Романович спочатку затвердився на Волині, а потім зумів припинити усобиці і поновити єдність Галицько-Волинського князівства. У 1238 р. він зайняв Галич, змістивши з галицького стола князя Ростислава (сина чернігівського князя Михайла), якого підтримували угорські та польські феодалі. Водночас наприкінці 1230 р., коли Данило добився об'єднання галицько-волинських земель, з півночі їм, як і іншим руським землям, почали загрожувати хрестоносці. У 1237 р. вони оволоділи північно-волинським містом Дорогичином. Проте руські війська під проводом Данила у 1238 р. розгромили рицарів і навіть полонили їхнього магістра Бруна. За словами галицько-волинського літописця, «Данило сказав: «Не гаразд, щоб нашою батьківщиною володіли хрестоносці...» – і пішов на них з великими силами. У березні взяв він місто, захопив старшину Бруна і багато воїнів і повернувся до Володимира». Отже, у першій половині XIII ст. Галицько-Волинське князівство успішно відбило напади Угорщини, Польщі, німецьких рицарів. У 1240 р. Данило зайняв Київ і поставив там свою «засаду» на чолі з воєводою Дмитром.

Наприкінці XII – в першій половині XIII ст. у галицько-волинських землях продовжували розвиватися продуктивні сили, зміцнювалися феодалні відносини. Населення займалося землеробством, переважно орним, скотарством, бджільництвом, рибальством. У містах досягли високого рівня розвитку різні ремесла: залізоробне, ковальське, ювелірне, гончарне, деревообробне, оброблення каменю (каменерізне) та ін. Біля Коломиї існували багаті соляні поклади, де добування солі набрало значних розмірів. Яскравим показником економічного піднесення галицько-волинських земель був порівняно широкий розвиток **внутрішньої й зовнішньої торгівлі**. Внутрішня торгівля зосереджувалася переважно в містах, на міських ринках. Розвивалися торговельні зв'язки і з іншими руськими землями й іноземними країнами – Візантією, Болгарією, Угорщиною, Чехією, Німеччиною, Польщею. Вивозили переважно хліб, хутра, сіль, мед, віск, рибу, рогату худобу, ремісничі вироби, ввозили фландрські та французькі сукна, зброю («шеломы латинские»), скло, мармур, золоті й срібні речі, угорських скакунів, вина, шовк, прянощі та ін. Галицько-

Волинське князівство було однією з важливих ланок загальноєвропейської торговельної системи. Через великі галицько-волинські міста Галич, Володимир, Берестя, Дорогичин та інші проходила значна частина шляху «з варяг у греки»: Балтійське море – Вісла – Західний Буг – Дністер – Чорне море. **У Галицькій і Волинській землях у ті часи існувало багато міст. На кінець XIII ст., за даними літопису, їх налічувалося понад 80.** Це міста Володимир, Холм, Галич, Луцьк, Львів, Перемишль, Бакота, Дорогичин, Ярослав, Кучельмин, Ушиця та ін.

Панівну роль у Галицько-Волинському князівстві відіграв клас феодалів – князі, бояри, дрібні землевласники і духівництво. Усю повноту державної влади зосереджував у своїх руках **великий князь**, який правив князівством через державний апарат, спираючись на військову силу. **Бояри** намагалися підкорити своїй волі князя, для чого використовували **раду бояр**. У великих містах правили призначені князем **тисяцькі або посадники**, у менших – **воєводи**. Усіма справами, що стосувалися князівського двору, відав **дворецький**. Були й інші придворні посади: **отроки, дітські, сидельники, стольники** та ін. Хоронитель печатки називався **печатником**. Волостями управляли **волостелі**, в селах – **виборні старости**. Із заснування міста Львова й створенням і зміцненням Галицько-Волинського князівства наприкінці XII – у XIII ст. засновується місцевий герб – зображення золотого лева на синьому (блакитному) полі. Князі й бояри дедалі більше захоплювали общинні землі. Літописи свідчать, що бояри «грабували» землю. Великий князь був верховним власником усієї землі, але разом із тим він мав і свої особисті володіння – князівський домен, що зростав і складався з міст, сіл, вотчин. Бояри, дружинники також мали свої вотчини і, крім того, діставали за службу від князя землю і були його васалами. У свою чергу, великі феодали мали своїх васалів. Весь клас феодалів жив за рахунок експлуатації феодално залежних селян, які здебільшого давали своїм панам ренту продуктами. Експлуатовані селяни й міська біднота повставали проти князівського й боярського гноблення.

Боротьба Галицько-Волинської держави з монголо-татарською навалою

У монгольських племен, які жили в Центральній Азії наприкінці XII – на початку XIII ст., завершувався розклад первісного, родового ладу і на базі великого скотарського господарства і власності на пасовища розвивався ранній феодалізм. **Хан Темучин**, який у 1206 р.

став **Чінгісханом** (великим ханом), розгорнув широку завойовницьку політику і підпорядкував своїй владі Північний Китай, Південний Сибір і Середню Азію. Незважаючи на відчайдушний опір народів Середньої Азії, монголо-татарські орди розгромили Хорезмську державу, підкорили Північний Іран і, обійшовши з півдня Каспійське море, через Закавказзя вторглися на Північний Кавказ. У причорноморських степах монголо-татари зіткнулися з половцями й розбили їх. На заклик половецького хана Котяна руські князі Мстислав Удалий, який тоді княжив у Галичині, **Данило Романович**, що князував на Волині, князі київські, чернігівські, смоленські зі своїми військами спільно з шведами виступили проти татар. **Битва 1223 р. на р. Калці**, яка впадає в Азовське море, була вирішальною. Руські війська не мали єдиного командування, князі діяли неузгоджено, половці не витримали натиску і почали тікати. Хоча руські воїни билися хоробро, внаслідок усього цього вони зазнали поразки. Лише частині руського війська й князів удалося відступити, інших татари перебили або взяли в полон.

Після цього татарські хани поставили собі за мету завоювання Східної Європи. У 1236 р. з верхів'їв Іртиша і західного Алтаю в похід вирушило півторасоттисячне військо під командуванням онука Чінгісхана **Батия**. Того ж року монголо-татари захопили Камську Болгарію, а **протягом 1237 – 1238 рр. спустошили Північно-Східну Русь. У 1239 р. монголо-татарські орди почали завоювання Південної і Південно-Західної Русі.** Одна частина військ взяла штурмом Переяслав, інша обложила Чернігів. Військо на чолі з князем Мстиславом Глібовичем монголо-татари розбили, захопили й спалили місто. **Восени 1240 р.** величезне військо Батия підійшло до Києва і оточило його. Батий приставив до міських стін багато пороків (таранів), які били безперестанку в стіни вдень і вночі, а городяни мужньо боролися, і багато було мертвих, і лилася кров, як вода. Пороки пробили стіни, і татари увірвалися в місто, але кияни кинулися їм назустріч, і почалася страшена січа, коли від безлічі стріл не було видно неба. На вечір городяни, якими керував воєвода Дмитро, були переможені, але за ніч вони побудували навколо Десятинної церкви другу фортецю. Наступного дня був лютий бій, від ваги людей завалилися хори й стіни церковні. **7 грудня 1240 р. татари взяли Київ і зруйнували його.** Після взяття Києва монголо-татари рушили на Волинь і в Галичину.

Завдавши руйнувань галицьким і волинським землям, монголо-татари рушили далі на захід і вдерлися в Польщу, Закарпатську Русь, Чехію, Угорщину. Але героїчний опір руського народу послабив сили

Батия. Великих втрат зазнавали монголо-татари і внаслідок опору народних мас у польських, чеських, угорських, словацьких землях. Дуже ослаблені, війська Батия в 1242 р. повернули на схід. **У пониззі Волги Батий заснував свою державу Золоту Орду із столицею в м. Сараї.** Отже, західноєвропейські народи, вся західноєвропейська цивілізація були врятовані від монголо-татарського гноблення передусім завдяки героїчній боротьбі народів Руської землі, а також інших слов'янських народів.

Завоювавши руські землі, ординці зруйнували тисячі міст і сіл, взяли в полон і вивезли велику кількість населення, особливо ремісників, підірвали продуктивні сили Русі. **Руські землі потрапили у васальну залежність від золотоординських ханів.** Князі мусили їхати до хана на поклін і одержували від нього **ярлики** (грамоти) на князювання. За це вони мали сплачувати **данину**, підносити ханові багаті дари і за його наказом виступати у похід зі своїми військами. На руське населення накладалися данина («вихід», «данина неминуча»), різні платежі й повинності. Особливо тяжким золотоординське іго було для простих людей – селян і міської бідноти, які зазнавали подвійного гніту й експлуатації: своїх, руських феодалів, князів і бояр і татарських ханів. Головним засобом, за допомогою якого монголо-татарські хани намагалися утримати руський народ у покорі, були масові вбивства і грабування. Однак руський народ вів боротьбу за своє визволення. Князівства Середнього Подніпров'я – Київське, Чернігівське і Переяславське – під час навали Батия зазнали величезних втрат. Міста були зруйновані і пограбовані, частина населення перебита чи виведена в полон, а частина втекла в безпечніші місця – на північ чи в Галичину. Люди, що залишилися, зазнавали нестерпного гніту й принижень. З середини XIII ст. Києвом правили або татарські баскаки, або князі – безпосередні ставники золотоординських ханів. **Київ втратив значення релігійного центру Русі. Митрополит із Києва переїхав до Владимира на Клязьмі, а потім до Москви.** Чернігово-Сіверським князівством продовжували управляти за «ярликами» ординських ханів місцеві князі. Воно дробилося на дедалі більшу кількість князівств. Через великі спустошення, заподіяні ординцями, Чернігів втратив значення головного міста Чернігово-Сіверщини. Політичним центром стає Брянськ, розташований на північний схід від Чернігова. Розташоване надалі на півдні князівство Середнього Подніпров'я – Переяславське – після навали Батия зовсім не згадується в історичних джерелах.

Галицько-Волинське князівство внаслідок навали Батия зазнало руйнувань, але воно залишалося найміцнішим серед усіх південно-західних князівств. **Князь Данило** кілька років не визнавав влади татарського хана. Однак його влада похитнулася. Цим спробували скористатися син чернігівського князя Михайла Ростислав, який став зятем угорського короля Бели IV, сам угорський король і польські феодалі. Вони зайняли Перемишль і підійшли до м. Ярослав на р. Сяні. Вирішальний бій під Ярославом відбувся 17 серпня 1245 р. Це був запеклий бій. Війська Данила розгромили ворогів. Однак у той час, як на заході Галицько-Волинське князівство відбивало напади угорських і польських феодалів, на сході йому загрожували ординці. Оскільки міста ще не були укріплені і достатніх сил для відкритої боротьби з ординцями бракувало, Данило на початку 1246 р. поїхав до Золотої Орди на поклін до Батия і дістав від нього ярлик на князювання, визнавши, отже, залежність від золотоординського хана. Проте це не означало відмови Данила від боротьби з Ордою. Данило збирав сили. Передусім він будував нові міста і розширював та укріплював старі. Було побудовано в 1250-х рр. місто, назване на честь сина Данила Льва – Львовом. Як зазначав літописець, Данило «созда города многи». Збільшилася в Галичині й на Волині кількість населення, зокрема за рахунок утікачів із Подніпров'я, розвивалися землеробство, ремесло, торгівля.

Наприкінці 1240 – на початку 1250-х рр. Данило здійснив кілька походів у землі литовського племені ятвягів, що нападало на Північну Волинь, і частину їх, що жила по Західному Бугу, підкорив своїй владі. **Римський папа Інокентій IV** також пообіцяв Данилові допомогу і королівський вінець з умовою, що буде укладена унія руської православної церкви з католицькою під егідою папи. Щоб дістати допомогу для виступу проти Орди, Данило дав згоду на унію і в 1253 р. у Дорогичині був коронований як галицько-волинський король. Та коли незабаром з'ясувалося, що папа ніякої допомоги проти ординців подати не може, Данило розірвав із ним угоду. Не дістав він реальної допомоги і від інших своїх союзників. Незважаючи на це, Данило, скориставшись усобицями в Золотій Орді і уклавши союз з володимирським князем Андрієм Ярославичем і деякими іншими руськими князями, в 1254 – 1255 рр. виступив із своїми військами проти ординського воєводи Куремси, що кочував зі своєю ордою на правому березі Дніпра, і, як пише літописець, «держаше рать с Куремьсоу, и николи же не бояся Куремьсе». Були відвойовані в ординців землі по Південному Бугу, Случі й Тетереву, а потім взято й місто Возвягль (Новоград-Волинський).

Однак через деякий час хан Золотої Орди Менгу послав замість Куремси воєводу Бурундая з великим військом, якому сили Галицько-Волинського князівства протистояти не могли. На вимогу Бурундая, «окаянного й проклятого», як його називає літописець, брат Данила Василько і син Лев змушені були знищити укріплення міст Стожка, Львова, Кременця, Луцька, Володимира. Тільки населення Холма відстояло своє місто від ординців. **Хоч Галицько-Волинське князівство і визнало владу золотоординських ханів, проте його залежність від них була меншою, ніж інших руських земель, зокрема Наддніпрянщини.** Воно не мало постійних баскаків, збирачів данини, не було фіскальних переписів населення. У 1264 р. помер галицько-волинський князь Данило Романович. Літописець пише, що Данило був добрим князем, хоробрим і мудрим, побудував багато міст, церков і прикрасив їх. Хоробрим був батько Данила, стверджує літописець, а сам Данило був «дерзь и храборъ, от главъ и до ногу его небе на нем порока».

Захоплення українських земель Литвою та Польщею

Наприкінці XIII – на початку XIV ст. унаслідок посилення феодалних усобиць і через татарські напади **єдність і могутність Галицько-Волинського князівства поступово послаблюються.** Почасти це пояснюється тим, що держава була поділена на угіддя: Брестським князівством правив Володимир Василькович, Луцьким – Мстислав Данилович, Волинським – **Лев Данилович.** На короткий термін (1301 – 1315 рр.) об'єднати країну зміг **Юрій Львович,** але його сини, зайняті боротьбою з **Тевтонським орденом і Литвою,** не зуміли зберегти цілісність держави. Так, їм не вдалося ввести свою національну валюту (львівської чеканки), оскільки вона не витримала конкуренції з чеськими грошима. Тиск польських, литовських й угорських феодалов на південно-західні і західні руські землі все більше посилювався. Останнім галицько-волинським князем був **Юрій-Болеслав** (1325 – 1340 рр.) – син польського (мазовецького) князя Тройдена, родич галицько-волинських князів по матері. Юрій-Болеслав надавав всіляку протекцію полякам, чехам, німцям. Це призвело до заговору проти нього, в результаті якого Юрій-Болеслав був отруєний. Після його смерті самостійне Галицько-Волинське князівство перестає існувати.

Таким чином, розвиток Галицько-Волинського князівства був пов'язаний з успішним управлінням його князів і вдалим географічним розташуванням. Галицько-Волинські князі зуміли укріпити свої західні та південні кордони. Зріс рівень господарства західноукраїнських

земель, розвивалась торгівля, збільшилася кількість населення. Галицько-Волинські князі вели боротьбу з боярською олігархією в організації держави. Ця держава об'єднувала тільки етнографічні українські землі, і завдяки тому тут виразніше визначились ознаки української культури. Близьке сусідство із Заходом принесло українському народові нові культурні впливи і надбання. Скориставшись послабленістю Галицько-Волинської держави, що знаходилася під гнітом Золотої Орди, польські, угорські та литовські феодала зуміли захопити його землі. Крах Галицько-Волинської держави, яка продовжила на півтора сторіччя існування державної організації в Україні, є однією з причин зтяжнього характеру формування української державності.

Запитання до самопідготовки

1. Перелічіть причини феодальної роздробленості.
2. У чому полягали наслідки феодальної роздробленості?
3. Виявіть особливості розвитку Галицько-Волинської держави.
4. Визначіть основні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики Данила Галицького.
5. Вкажіть чинники, що зумовили перемогу монголо-татар над давньоруськими князівствами.
6. Охарактеризуйте наслідки монголо-татарського іґа для українських земель.
7. Назвіть основні тенденції розвитку давньоруської культури в її різних областях.

Література

1. Галицько-Волинська держава XII – XIV ст.: зб. наук. пр.: у 2 кн. / Упорядник О.С. Кучерук. – Л.: Світ, 2002. – 128 с.
2. Історія української культури: у 5 т. / В.С. Александрович., В.Г. Балушок, М.Б. Боянівська та ін. – К.: Наук. думка, 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – 848 с.
3. Котляр М.Ф. Данило Галицький / М.Ф. Котляр. – К.: Вид-во ІУ НАНУ, 2001. – 153 с.
4. Котляр М.Ф. Україна крізь віки: у 15 т. / М.Ф. Котляр. – К.: Альтернативи, 1998. – Т. 5: Галицько-Волинська Русь. – 352 с.
5. Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 900-літтю з'їзду князів

Київської Русі у Любечі / Укр. нац. комітет Міжнар. унії слов'янської археології; Ін-т археології НАН України ; Чернігівський держ. пед. ін-т ім. Т.Г.Шевченка / за ред. П.П. Толочка. – Чернігів : Сіверянська думка, 1997. – 215 с.

6. Міжнародна наукова конференція "Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції". Галич, 19 – 21 серпня 1993 р.: Тези доп. та повідомлень / АН України; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Л.: Світ, 1993. – 135 с.
7. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України / Н.Д. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1995. – Т. 1: До середини XVII століття. – 588 с.
8. Язвінська О.М. Історія України. Галицько-Волинське князівство як форма української державності: консп. лекції / О.М. Язвінська, П.П. Питуляк. – К.: Вид-во КТЕУ, 1995. – 28 с.

Лекція 3

Тема «Українські землі в XIV – першій половині XVII ст. Українське козацтво»

Питання лекції:

1. Соціально-політичне і економічне становище українських земель у XIV – першій половині XVII ст.
2. Виникнення і розвиток українського козацтва. Адміністративно-правовий устрій Запорізької Січі.
3. Козацько-селянські повстання кінця XVI – 30-х років XVII ст. Діяльність гетьмана П. Сагайдачного.
4. Культура України в XVI – першій половині XVII ст.

Соціально-політичне і економічне становище українських земель у XIV – першій половині XVII ст.

Ослаблені монголо-татарськими нападами, роздроблені на окремі князівства, українські землі на початку XIV ст. стали об'єктом експансії з боку **Литовського князівства**. Основна частина

українських земель була захоплена за правління литовського князя **Ольгерда**, який у **1362 р.** зайняв **Київ**. Цим фактично закінчилася княжа доба в історії України, Ольгерду навіть вдалося у 1362 р. на річці **Синя Вода** (раніше, ніж Дмитрію Донському на Куликовському полі) розгромити татар. Слід зазначити, що українське та білоруське населення, а також їх землі становили близько 90% території Великого князівства Литовського, тому це значно впливало на ситуацію в державі. Українці досить спокійно віднеслися до литовської експансії, оскільки влада литовців не була репресивною, самі литовські князі поступово приймають православну віру, руська мова стала загальнодержавною. Крім того, люди бачили у Литві можливого захисника проти жорстоких набігів татар. Були прийняті й руські норми права, назви посад і т.д. Тому держава часто називалася **Литовсько-Руським князівством** – багатонаціональною литовсько-українсько-білоруською державою, у якій литовцям належала провідна політична роль, а українцям і білорусам – культурна й економічна. На чолі Литовсько-Руського князівства стояв великий князь, який зосереджував у своїх руках законодавчу, виконавчу, судову та військову владу.

У цей же час поширює свою експансію на українські землі Польща. Після тривалої боротьби у **1387 р.** їй вдається остаточно захопити Галичину. Буковина з **1359 р.** входить до складу Молдавського князівства під назвою Шипинської землі, Закарпаття – у **другій половині XIII ст.** – до складу Угорщини. Таким чином, протягом XIII – XIV ст. українські землі були розчленовані і увійшли до складу різних держав. Почалася нова – **польсько-литовська доба** в історії України.

У **1385 р.** у зв'язку із загостренням зовнішньо- та внутрішньополітичної ситуації (розбрат серед литовської верхівки, загроза з боку Тевтонського ордену) великий князь **Ягайло** вирішує об'єднатися з польськими феодалами, щоб зміцнити свою владу. У замку Крево (недалеко від Вільна) Ягайло й польські представники підписали акт про **унію (союз)**, яка дістала назву **Кревської**. Згідно з нею Ягайло отримував польську корону і руку польської королеви Ядвіги. За це до Польщі мали приєднати українські та білоруські землі, де вводилося католицтво, збройні сили об'єднувалися, казна князівства мала використовуватися на потреби Польщі. Укладення унії допомогло стримати натиск Тевтонського ордену (в **1410 р.** у **Грюнвальдській битві** німці були розгромлені), а також зміцнило становище польських феодалів, які почали захоплювати українські землі, насаджувати католицизм, посилювати визискування українського населення, полонізувати його.

Проте внаслідок прагнення литовської верхівки до політичної самостійності Литва фактично залишалася окремою державою, влада в якій безпосередньо належала великому князю **Вітовту** (1392 – 1430 рр.). Литва починає тривале суперництво з Москвою за спадок Київської Русі (обидві держави претендували на об'єднання в своїх межах усієї Русі й Східної Європи). Виникла так звана «**литовська альтернатива**» розвитку Східної Європи, коли цей регіон міг опинитися під контролем Литви. Але у битві на **р. Ворскла** у **1399 р.** великий князь Литовський Вітовт зазнав поразки від татар, були вбиті десятки князів, поліг цвіт литовсько-руського лицарства. Це значно обмежило можливості реалізації «литовської альтернативи».

Новим етапом польсько-литовських відносин стала **Городельська унія**. На сеймі в м. Городелі у **1413 р.** було визнано існування великокнязівського престолу в Литві. Але обрання великого князя затверджувалося польським королем. Литовські феодалі-католики зрівнювались у правах з польськими у вирішенні державних справ, у тому числі й обранні великих князів литовських і королів польських. Участь православних у державному управлінні обмежувалася. Після смерті Вітовта литовські та руські феодали на сеймі у Вільно обрали великим князем литовським Свидригайла (брата Ягайла), відомого своїм негативним ставленням до унії Литви з Польщею. Король Ягайло розпочав воєнні дії проти Свидригайла, прагнучи захопити Волинь і Поділля. У 1430 – 1431 рр. польське військо захопило Кам'янець, Володимир-Волинський, взяло в облогу Луцьк. Невдалі дії Свидригайла та його орієнтація на руських православних феодалів викликали невдоволення литовських магнатів. У 1432 р. вони обрали великим князем литовським Сигізмунда (брата Вітовта), який відновив унію Литви з Польщею. Водночас, намагаючись позбавити Свидригайла опори серед православних феодалів, Сигізмунд своїм привілеєм від 1432 р. зрівняв їх у правах із литовськими феодалами-католиками. Це дало змогу Сигізмундові остаточно розгромити Свидригайла і його прибічників – руських князів. Свидригайло змушений був відмовитися від боротьби за великокнязівський престол. Під його владою залишилася тільки Волинь.

Руські князі не змирилися з поразкою. Вони організували змову і в 1440 р. вбили Сигізмунда. Литовські магнати на чолі з новообраним великим князем Казимиром Ягайловичем (1440 – 1492 рр.) були змушені піти на поступки місцевим князям і боярам. Були відновлені Київське та Волинське удільні князівства, і їм надано автономію. Київським князем став Олелько Володимирович, а на Волині князем залишався Свидригайло. Але поступки з боку Литви були

тимчасовими. Спираючись на підтримку польських феодалів, литовський уряд вже на початку 50-х рр. XV ст. узяв курс на остаточну ліквідацію залишків автономії українських земель. У 1452 р. після смерті Свидригайла Волинське князівство припинило своє існування. У 1471 р. після смерті князя Семена Олельковича також було ліквідоване Київське князівство. Після скасування місцевої автономії Волинь, Київщина і Поділля були перетворені на воєводства, очолювані намісниками-воєводами, що підкорялися безпосередньо владі великого князя. Останньою спробою української знаті вибороти державні права в межах Литовсько-Руського князівства стало повстання 1508 р. під проводом князя Михайла Глинського. Воно було жорстоко придушено, і після цього українське панство в Литві й Польщі вже відстоювало тільки свої станові й особисті інтереси.

У **1569 р.** Польща і Литва підписують **Люблінську унію**, що було пов'язано з поразками Литви на першому етапі **Лівонської війни** (1558 – 1583 рр.) з Московською державою. Литва, яка опинилася на межі воєнної катастрофи, змушена була об'єднатися з Польщею в єдину державу – **Річ Посполиту** (республіку), де встановлюють єдиний державний устрій (короля, який є великим князем литовським, обирають на спільному польсько-литовському сеймі), вводять єдину грошову систему, право (за польськими зразками), проводять спільну зовнішню політику. Католицизм оголошують державною релігією. Литва у новій федеративній державі зберігала свій державний статус: окреме законодавство, судову систему, центральний і територіальний уряди, військо та фінанси, але вимушена була погодитися з територіальними поступками на користь Польщі. У складі Литви залишилися білоруські землі, а Польща приєднала українські, поділивши їх на шість воєводств: Белзьке, Брацлавське, Волинське, Київське, Подільське, Руське.

Українські землі, на відміну від литовських, не забезпечили собі окремих статус у політичній та соціально-правовій системі нової держави, тому становище українців після унії різко погіршилося. Проте унія 1569 р. мала для України й деяке позитивне значення: знову більшість українських земель об'єдналася в межах однієї, хоч і ворожої українцям держави, що інтенсифікувало зв'язки між ними; прискорилося колонізація Подніпров'я. Політична й релігійна ситуація в Україні загострилася в зв'язку з переходом на новий календарний стиль. У **1582 р.** папа Григорій XIII наказав виправити старий юліанський календар, в якому внаслідок недоліків обчислення утворилася різниця між календарним та астрономічним часом. Папа наказав з 5 лютого 1582 р. додати 10 днів. Цю реформу в протестантських і православних країнах зустріли вороже, населення

Польщі розділилося: католики прийняли новий стиль, а православні залишили старий. Зміна календаря призвела до посилення соціального й релігійного гніту, оскільки польські пани забороняли українським селянам відзначати свята за старим стилем (наприклад Різдво, Пасху) і змушували їх в ті дні працювати, що викликало досить різку опозицію.

Польща підтримала прагнення Ватикану покатоличити Україну. Навіть було передбачено перехідний період для обернення православних у католиків. Крім того, ряд православних єпископів прагнув зрівнятися в правах із привілейованим католицьким духовенством, а частина православних українських феодалів – зайняти "місце під сонцем" і у Речі Посполитій. В результаті у **1596 р.** у **Бресті** було підписано **церковну унію**. За цим актом замість православної церкви в Україні створювали **уніатську** (греко-католицьку). Уніати визнавали **догмати** (теорію) католицької церкви, своїм главою – папу римського, але обряди залишалися православними, а богослужіння велось церковнослов'янською мовою. Уніатське духовенство звільнялося від сплати податків, а уніатська шляхта діставала право обіймати державні посади.

Діяльність православної церкви в Речі Посполитій було заборонено, закривалися православні храми та парафіяльні школи, що діяли при них, православні монастирі та церкви передавалися уніатам, ченці та священики зазнавали переслідувань з боку польської шляхти. Фактично відбулося не рівноправне об'єднання церков, а підкорення православ'я католицизму. Таким чином, для більшості населення висока ідея об'єднання всього християнства відступала перед загрозою колонізації України і відмови від усталених традицій. Підписання унії призвело до загострення релігійної та національної боротьби. Проти неї виступили народні маси, частина знаті на чолі з київським воєводою князем **Костянтином Острозьким** (1527 – 1608 рр.), **братства** (громадські організації міщан, створені для захисту православної пастви). Це змусило Польщу в 1632 р. знову дозволити легальне існування православної церкви.

Входження українських земель до складу Польської держави супроводжувалося посиленням феодалної експлуатації українського селянства. Розвиток міст, ремесел і торгівлі збільшував попит на сільськогосподарську продукцію та сировину, тому феодали бажали розширити їх виробництво. Їм стало вигідніше не отримувати з селян натуральні податки, а виробляти продукцію у своєму маєтку – **фільварку** (від нім. – хутір, ферма). Це були багатогалузеві господарства, які ґрунтувались на підневільній праці селян (**панщині**). Для своїх фільварків феодалам потрібна була земля, тому вони

всіляко обмежували селянське землеволодіння, збільшували панщину, юридично зафіксували кріпацтво. Аграрна реформа здійснювалася згідно з виданим у **1557 р.** польським королем Сигізмундом II Августом **«Уставом на волоки»**. Відповідно до неї всі землі перемірювалися і ділилися на однакові ділянки - **волоки** (21,3 га). Найкращі землі відводилися під фільварки, зведені в одну велику площу. Селянам віддавалися гірші, окраїнні землі. Система волоків підривала общину, оскільки земля тепер виділялася не на неї, а на окреме господарство – **дим**. Волока становила ту одиницю, з якої селянський двір мусив виконувати всі феодалські повинності. На українських землях кріпосне право юридично було оформлено **артикулами польського короля Генріха Валуа 1573 р.** і **III Литовським статутом 1588 р.** Становище селянства погіршувалося ще й внаслідок здаванням панами своїх маєтків в оренду, найчастіше євреям-лихварям, які, прагнучи більших прибутків, посилювали експлуатацію селян.

Розвиток фільваркового господарства призвів до збільшення площі оброблюваних земель. Основною культурою залишалось жито, пшениця вирощувалася на продаж. У XV ст. відбулися суттєві зміни в господарстві: підвищилися ціни на худобу в Західній Європі і почався її експорт, що стимулювало розвиток скотарства. Велике значення мав деревообробний промисел. Лісоматеріали теж у великій кількості експортувалися в Європу. При фільварках організовувались різноманітні промислові підприємства з перероблення сільськогосподарських продуктів і корисних копалин (млини, рудні, поташні, селітряні варниці – для виробництва пороху). У XV ст. зароджується ярмаркова торгівля, що було першою ознакою формування внутрішнього ринку. Ярмарки влаштовувались один-два рази на рік, тривали декілька днів. Важливим предметом торгівлі була сіль. Великою перешкодою для торгівлі являли собою феодалські відносини. Купці змушені були десятки разів сплачувати мито за перевезення товарів. Так, на короткій відстані від Турки до Яворова та від Дрогобича до Ярослава мито брали 174 рази.

Суспільно-політичне, правове і економічне становище різних верств феодалів на українських землях визначалося розмірами їх земельної власності. Свої земельні володіння феодали збільшували за рахунок захоплення земель общини, купівлі земельних маєтків, колонізації неосвоєної території та феодалських земельних пожалувань. Великі землевласники мали назву **«магнати»** (від лат. – вельможа, володар) і набули для себе широких політичних прав і привілей, які значно відрізняли їх від середніх і дрібних феодалів. Число магнатських родів не перевищувало 70. У XVI ст. цей стан був

закритим, увійти до нього навіть багатим було неможливо. Найзначнішими вважалися роди **Острозьких, Вишневецьких, Заславських, Радзівілів, Сапег, Потоцьких, Конєцпольських**. Князеві В.К. Острозькому належало понад 80 міст і містечок, 2760 сіл, 1,4 млн га землі, і він був заможнішим від усіх інших вельмож і навіть самого короля Польщі. Я. Вишневецькому належало 230 тис. селян.

Магнати підлягали лише юрисдикції короля або великого князя Литовського, призначалися на вищі посади (гетьманів, воєвод і старост), які вони навіть передавали у спадок. Магнати мали своє військо і виводили його на війну під власними хоругвами, за що їм надавалося почесне звання **«князів і панів хоругвових»**. З магнатів складалася Рада великого князя (**«пани-Рада»**), яка вирішувала найважливіші питання разом із князем. Після Люблінської унії її змінив **Сейм**. Він складався з трьох станів: короля, сенату і посольської ізби. Король обирався сеймом, не міг передавати свій престол у спадок, оголошувати війну і мир і скликати посполите ополчення без згоди сенату, тобто його прерогативи обмежувалися. Сенат об'єднував усіх вищих посадових осіб Речі Посполитої (воєвод, каштелянів). Найвпливовішою частиною Сейму була **посольська ізба** з 170 делегатів – послів від земської шляхти. Компетенція сейму була широкою: прийняття законів, запровадження нових податків, скликання посполитої ради. Усі питання на сеймі вирішувалися одностайно, діяв принцип **«вільної заборони» – «ліберум вето»**.

До вищих службових осіб належали коронний маршалок, коронний канцлер, коронний та польний гетьмани. В адміністративному відношенні Річ Посполиту поділяли на три провінції: Велику Польщу, Малу Польщу (в основному українські землі) й Литву. Провінції поділялися на воєводства і повіти на чолі з старостами. На початку XVII ст. Річ Посполита мала площу майже 1 млн км².

Нижче магнатів стояла **шляхта** – середні та дрібні феодали, які жили на землях, отриманих за військову службу. Шляхта складала основну частину постійного війська. Ще з XIV ст. в Україні почали вживати порох. У 1394 р. вперше у Львові з'явилися гармати, а пищалі (вид рушниць) вперше згадуються в 1471 р. Введення вогнепальної зброї змінило характер воєн, збільшило значення регулярного війська, ускладнило оборонну техніку. За військову службу король надавав шляхті різні привілеї (звільнення від податків, підпорядкованості місцевій адміністрації). Шляхта не була замкненою верствою: до неї могли переходити селяни, поповичі. Поступово шляхта утверджує за собою все більші права і привілеї. Вона звільнюється від суду королівських чиновників, сплати мита на

іноземні товари, отримує право вільної навігації по р. Вісла та Балтійському морю. Шляхтич міг обирати і бути обраним до складу повітових органів управління, а також послів на загальнодержавний сейм. Винному в образі шляхтича міщанину чи селянину відрубували руку. Поступово сформувався своєрідний кодекс шляхетської честі. Слово шляхтича прирівнювалося до найсильнішої клятви і слугувало незаперечним доказом у суді. За порушення "**шляхетського кодексу**" (дезертирство, заняття торгівлею) шляхтич за вироком суду позбавлявся усіх привілеїв. На українських землях шляхта становила до 2,5%, а у Польщі – 8-10%.

Ще одну суспільну верству складало **духівництво**. До нього входили священники із сім'ями, церковний причет. Священик мав ділянку землі і різні натуральні данини від парафіян. Духовний сан вважався спадковим – після батька парафію отримував син. Після **Брестської унії 1596 р.** зростає роль церкви як національної організації. Митрополит та єпископи виконували роль політичних репрезентантів українського народу перед польським урядом, оскільки інакших він не мав. Церковні собори набували загальнонародного значення.

У цей час, залежно від характеру повинностей, селян поділяли на три категорії: 1) **тяглі селяни**, які працювали у пана на ріллі зі власною худобою. Спочатку вони працювали 8-14 днів на рік, потім – 100, а далі – 200 днів. Крім праці в полі, були різні податки і служби: повіз, шляхова, сторожова; 2) **ремісники та службові селяни**. Були цілі села колісників, ковалів, пекарів. Службовими селянами вважали конюхів, бортників та ін., які жили біля замків; 3) **чиншові селяни**, які платили чинш з власної землі продуктами. Панщина тривала від сходу до заходу сонця. Селянин втратив право переходу від одного до іншого поміщика.

Населення українських міст – **міщани** поділялися на три основні групи: 1) **патриціат** (найбагатші купці й промисловці); 2) **бюргерство** (цехові майстри й торговці середньої заможності); 3) **плебс** (міські ремісники, дрібні торговці). Найбільшими містами на початку XVII ст. були **Львів** (18 тис. жителів), **Київ** (15 тис. жителів), **Біла Церква** (10.7 тис. жителів).

Міське населення в середні віки поділяли за **цеховою** (професійною) ознакою, де привілейоване положення мало купецтво. Перші цехи з'являються ще в кінці XIV ст. Цех був самоуправною організацією з власним статутом на чолі з **цехмістром**. Панівне положення в цехах займали **майстри**, далі йшли **підмайстри** і **учні**. Після кількох років навчання підмайстер складав іспит, демонструючи зразок своєї роботи, і за згодою цеху міг бути атестований як майстер.

Але кількість майстрів була регламентована, що не давало можливості обдарованій молоді вибитися в майстри. Цехи мали свої свята, своїх заступників, ікони, прапори.

Самі міста знаходилися в різному правовому становищі залежно від того, на чийй землі вони знаходилися – державній чи приватній. Відповідно сплачували податки і виконували повинності. Окремим містам (з **1339 р.**) почали видавати грамоти на **магдебурзьке право** (за ім'ям німецького міста). Такі міста звільнялися від управління і суду королівських намісників і діставали право на самоуправління. За це вони вносили державі певну суму грошей, звільнялися від більшості натуральних повинностей. На чолі міського самоврядування стояли **війт** і **бурмістри**; **лава з лавниками** була судовою організацією, а **рада з радниками** - адміністраційною. Виконавчими особами були **писар** і **шафарі**. Ці органи контролювалися багатшою частиною населення: купцями, лихварями, майстрами. Самоуправління за магдебурзьким правом мали **Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Житомир, Київ**. Переваги в органах самоуправління мали представники неукраїнського населення й уніати.

У Великому князівстві Литовському склалися сприятливі умови для кодифікації законодавства, що знайшло своє відбиття в **Судебнику великого князя Казимира (1468 р.)** і **Литовських Статутах (1529, 1566, 1588 рр.)**. Судебник великого князя Казимира регулював маєткові права, визначав покарання за порушення кордонів, наїзди, крадіжки. Дещо взято з **«Руської Правди»**, але введена смертна кара. Литовські Статути утверджували і збільшували права шляхти, мали тенденцію до зрівняння її в правах із магнатами, значно обмежували права селян. Головну увагу приділяли правовому регулюванню феодальної земельної власності. Шляхетську земельну власність усіх видів вважали недоторканною. Кримінально-правові норми мали характер феодального привілею. Життя, здоров'я, майно, честь шляхти захищалися посиленими санкціями. За деякі злочини для шляхти передбачалися значно менші покарання, ніж для простих людей. Найтяжчим злочином вважали посягання на життя і здоров'я короля та великого князя. Найтяжчим покаранням (на відміну від «Руської Правди») була смертна кара, яка передбачалася за державні злочини (заколот, здача замку і т. ін.), убивство. Розрізнялися проста смертна кара і кваліфікована (спалювання, четвертування). Були калічицькі покарання (відрубання руки), ув'язнення в башті.

Для шляхти застосовували особливий каральний захід: **виволання** (викрикування), пов'язаний з публічним оголошенням

виroku. Фактично це означало оголошення людини поза законом: вона втрачала шляхетство, майно, можливість жити на території держави. Існувала і складна система майнових покарань, яка включала в себе конфіскацію майна, **головщину** (штраф за убитого), відшкодування збитків.

Виникнення і розвиток українського козацтва. Адміністративно-правовий устрій Запорізької Січі

Посилення визискування селянства і міщанства, релігійний і національний гніт, напади татар призводили до того, що частина населення втікала в незаселені степові райони середньої течії Дніпра. Там втікачі поступово об'єднувались у групи, які спільно полювали, нападали на татар, відбиваючи у них полонених і награване майно. З **XIV ст.** на терені України з'являються козаки, які вписали чимало героїчних сторінок в її історію. Термін "**козак**" – тюркського походження, означав "**вільна людина**", "**вояк**", "**степовий розбійник**". Постійна загроза військових нападів змушувала козаків турбуватися, перш за все, про оборону. Як наслідок виникали укріплення, які називалися **січчю** (від слова "сікти" – рубати), тому що місце заселення обставляли висіченими в лісі деревами. Першою Січчю вважається невелика фортеця, заснована на острові **Мала Хортиця** козацьким ватажком, канівським і черкаським старостою князем **Дмитром-Байдою Вишневецьким у 1556 р.**

Оскільки козаки розміщалися за дніпровськими порогами, їх резиденція називалась Запорізькою Січчю. Термін "**Запорізька Січ**" вживали також у розумінні "військово-політична організація козаків". Поряд із цим вживався термін "**запорізький кош**", який означав керівництво козаків, їх місцеперебування, табір. Були певні умови прийняття в козаки: потрібно було бути вільним і неодруженим, вміти говорити українською мовою (козацькою), сповідати православну віру, пройти певне навчання. Першою умовою часто нехтували, бо ж козаки приймали до своїх лав і кріпаків. Щодо останньої умови, то кандидат у козаки мав спочатку при звичаїтись до січових порядків, вивчити військові прийоми. Такі люди називалися **молодиками, новаками, джурами**. Запорізькі козаки були розподілені по **38 куренях**, кількість яких була постійною. Часто при цьому він отримував якесь прізвисько, що свідчило про його характер, зовнішність або нагадувало про деякі обставини життя.

Склад запорізького козацтва був багатонаціональним, хоча переважали **українці**. Тут були представники 20 національностей: росіяни, білоруси, поляки, татари, угорці, євреї, іспанці, грузини,

вірмени. У відносинах між козаками цінувався «стаж» перебування на Січі, а не вік: перевагу мав той, хто став козаком раніше. Ті, що прийшли пізніше, називали його «**батьком**», а він їх – «**синами**». Ніякого певного часу перебування на Січі не встановлювалося, кожен міг вийти з неї за власним бажанням. Тих, хто мав заслуги і значний стаж, називали «**лицарство**» або «**товариство**». Наприкінці XVI ст. запорожців нараховувалося **5 – 6 тис.**

Господарство Запоріжжя мало здобичницький характер. Козаки багато в чому жили за рахунок походів, але займалися також мисливством, рибальством, навіть хліборобством, добували сіль і селітру, виступали посередниками в торгівлі з Кримом та Туреччиною, багато уваги приділяли розведенню коней. Весь склад Війська Запорізького ділили на старшину, **молодиків і сіромах** – рядових козаків і запорізьке поспільство, яке жило поза січчю, на зимівниках. Ті козаки, що жили в селах, містечках, на хуторах, називалися ще **городовими**. Козацьку бідноту називали **голотою**, а багатих козаків – **дуками**. Перша писемна згадка про Запорізьку Січ зустрічається у "**Всесвітній хроніці**" (1551 р.) польського історика **Мартина Бельського**.

Запорізька Січ мала чітку військову організацію. На чолі всього війська стояв виборний **гетьман**, який офіційно називався старшим. Безпосередньо Січчю керував **кошовий отаман**, який обирався на один рік, але міг бути переобраним. Другою особою після нього був **суддя**, який у своїй діяльності керувався не писаним законом, якого зовсім не було у козаків, а переказами і традиціями. Серед кримінальних злочинів найтяжчим вважалося вбивство козаком свого товариша, непідкорення начальству, дезертирство, приведення на Січ жінок, пияцтво під час військового походу. Покарання залежали від тяжкості злочину. Практикувалися прив'язування винних ланцюгами до гармати на майдані (за неповагу до начальства), биття канчуками. Існували і смертна кара: закопування живим у землю (за вбивство свого товариша), забивання киями біля ганебного стовпа.

Всіма письмовими справами керував **військовий писар**, роль якого часто була значно більшою, ніж просте виконання канцелярських обов'язків. Він складав накази, писав дипломатичні листи, рахував прибутки і витрати, був основним радником гетьмана чи кошового отамана в справах політики, нерідко вирішуючи все на свій розсуд. Ознакою влади гетьмана була **булава**, кошового отамана – **бунчук**, судді – **печатка**, писаря – **каламар** (срібна чорнильниця), полковника – **пернач**. Це називалось **клейнодами**. Помічниками гетьмана у військових справах були **осавули**. Артилерією і обозом відав **обозний**. Після запорізької військової старшини йшли **курінні**

отамани, які командували окремими підрозділами. Значну роль у житті козацтва відігравали так звані "**діди**" – тобто колишні військові запорізькі старшини, які залишили свої посади за віком, хворобою чи були переобрані. Вони завдяки своєму досвіду мали суттєвий вплив на вирішення різних питань, були носіями звичаїв козаків, суворо стежили за їх виконанням.

До запорізької старшини належали також **паланкові полковники**, які стояли на чолі адміністративно-територіальних утворень Запорізької Січі – **паланок**. За військовою старшиною йшли військові служителі – **довбиш, гармаш, товмач, кантаржий, шафар**. Довбиш за допомогою литавр скликав козаків на раду, гармаш відав артилерією, товмач був перекладачем – мусив знати іноземні мови, кантаржий зберігав військові міри і терези, збирав податки на користь Війська з усіх завезених на Січ товарів. Подібну роботу виконували шафарі, але не в Січі, а на головних перевозах через річки. До військових служителів належали також **булавничий, бунчужний і хорунжий**. Крім січової старшини, обирали ще старшину для походів. Полки по 500 чоловік очолювали полковники, сотні – сотники. Козацький прапор був **малинового кольору**.

Вищою владою на Січі вважали загальну військову раду (**коло**), що відбувалася в певні дні обов'язково (наприклад, 1 січня кожного року для переобрання старшини), а також за бажанням козацького товариства.

Постійне заняття військовою справою шліфувало військову майстерність козаків. Основу війська складала **піхота**, посилена артилерією. Кіннота була менш численною. На озброєнні були **мушкети, пістолі, шаблі, келепа** (бойові молотки), **лук і стріли**. Запорожці використовували для військових операцій метод «рейдів», часто комбінованих із партизанськими діями малих загонів, мали добру розвідку. В битвах козаки віддавали перевагу атакам з флангів і з тилу. З цією метою вони розділяли все своє військо на чотири частини: одну залишали в таборі, другу посилали в тил, а третю й четверту – на обидва фланги. Запорожцям були відомі досить складні бойові прийоми – лава, або **розгорнутий стрій; батовий**, або тришеренговий при обороні; **триангула**, тобто трикутник; **атака колонами**. Для оборони козаки використовували укріплений табір із возів з гарматами по кутах і валами. Для операцій на річках і морі Січ мала свій флот із **чайок** або **байдаків** (двадцять метрів у довжину, чотири в ширину, чотири-шість гармат, швидкість – 15 км/год). У поході брали участь від 50 до 300 таких чайок.

Запорізька Січ була форпостом українських земель у боротьбі з татарськими нападами. З 1450 до 1556 рр. орда **86 разів** нападала на

Україну. У відповідь козаки самі завдавали дошкульних ударів. У 1510 р. кримський хан наказав навіть «замкнути» Дніпро залізним ланцюгом, але це не допомогло. Походи запорожців проти татар і турок очолювали козацькі ватажки **Байда Вишневецький, Іван Підкова, Самійло Кішка**. Ці походи на Крим, у Молдавію показали, що козаки були значною військово-політичною силою, тому польський уряд вирішив частину з них взяти на службу, щоб використовувати для воєнних цілей і тримати під контролем. У **1572 р.** коронний гетьман Ю. Язловецький за указом польського короля Сигізмунда II взяв на службу 300 козаків, їх прізвища заносили у спеціальні списки (**реєстр**), звідси їх назва – **«реєстрові козаки»**. Їм установили певну платню, вони підкорялися лише своєму "старшому". У 1590 р. у реєстрі було вже 1000 чоловік. Зростала і кількість нереєстрового козацтва. Характерними рисами козацтва були відсутність кріпосництва, формальна рівність між козаками. Фактично Запорізька Січ була **козацькою республікою**. Запорізька Січ стала початковим етапом у формуванні української державності. Своєрідна за структурою військово-адміністративна влада мала можливість виконувати різноманітні внутрішні та зовнішні функції, властиві державному утворенню.

У кінці XVI ст. козацтво виділяється в окремий суспільний стан в Україні, стає значною військово-політичною силою, центром національно-визвольного руху, ядром української державності.

На відміну від таборитів і граничар і навіть донського козацтва, як найбільш типологічно близького українському, запорізьке козацтво еволюціонувало до значно вищих форм своєї організації. Козаки створили Запорізьку Січ, але водночас сама Запорізька Січ стала тим чинником, який суттєво вплинув на подальшу еволюцію козацтва і долю України. Січ дала Україні і політиків, і воєначальників, які сприяли поступу своєї Вітчизни, зростанню її авторитету на міжнародній арені. Козацтво стало авангардом народу, народних повстань і рухів. Воно стало виконувати державотворчі функції. Саме козаки підхопили естафету державної традиції, яка тимчасово перервалася після ліквідації Галицько-Волинського і Київського князівств. Феномен цього явища полягає у тому, що вперше державотворча функція перейшла безпосередньо до представників народу. Українська державність збагатилася історичними формами, які істотно відрізнялися від основ феодального суспільства, що панували в інших країнах.

Запорожці виробили своєрідний внутрішній суспільний устрій, який, засвоївши попередні общинні традиції і збагатившись новими елементами, був справжнім суспільно-політичним феноменом.

Проста, але ефективна система органів влади, участь всіх козаків у вирішенні найважливіших питань перетворили Запорізьку Січ на стійкий політичний організм, забезпечили їй високу виживаність. Для Запорізької Січі протягом століть її існування характерний як найширший спектр суспільно-політичної і соціально-економічної діяльності. На українських землях не було практично жодної сфери життя, яка залишалася б поза її увагою. Існування Запорізької Січі як самостійної політичної сили неодноразово визнавалося іншими державами. З ними велися переговори, укладалися угоди та військові союзи. Військова сила запорожців та оригінальна тактика бою, яким козаки збагатили військове мистецтво, були добре відомі за межами України.

Характерною рисою діяльності Запорізької Січі було прагнення поширити свій політичний вплив на всі українські землі. Феномен українського козацтва полягає ще й у тому, що саме воно стало вирішальною силою у боротьбі за українську державність і пізніше ця державність була створена за зразком і структурою запорізького козацтва. Цим українське козацтво суттєво відрізняється від донського козацтва, яке виконувало лише військово-оборонні функції. Козацький ідеал відіграв значну роль у розвитку соціальної активності селянства, він став чинником реалізації їх мрій і прагнень, матеріалізувався під час повстань, коли на звільненій території вводилися козацькі порядки. Фактом свого існування козацтво дало помітний імпульс розвитку суспільної свідомості народу, забезпечило появу нових елементів ментальності, пов'язаних зі свободою і власною державою.

Козацько-селянські повстання кінця XVI – 30-х років XVII ст. Діяльність гетьмана П. Сагайдачного

Посилення феодального, національного, релігійного гніту в Україні призвело до цілої низки **козацько-селянських повстань**, починаючи з кінця XVI ст. Першим таким повстанням було повстання під керівництвом **Кшиштофа Косинського (1591 – 1593 рр.)**. Загони повсталих захопили Білу Церкву, Переяслав. Полякам не вдалося в бою розбити Косинського, і вони спочатку підписали з ним перемир'я. Після цього Косинський пішов на Запоріжжя і у травні 1593 р. організував новий похід на Черкаси. Магнат Вишневецький зумів заманити Косинського нібито для переговорів і по-зрадницькому вбив його (замурував у стіну монастиря).

У **1594 – 1596 рр.** спалахнуло нове повстання під керівництвом **Северина Наливайка**, який був сотником надвірних козаків у князя Острозького. Він ходив у похід у Молдавію і Угорщину, де набув військового досвіду. Наливайко взяв Вінницю, Луцьк, Бар, Кременець, захопив білоруські міста Пінськ, Бобруйськ, Могильов. Але у травні 1596 р. через неузгодженість між військами Наливайка і запорожцями повстанці були розбиті, а їх керівники разом із Наливайком були захоплені в полон і страчені.

До цього ж часу відноситься діяльність одного з найвизначніших політичних і військових діячів в історії України **Петра Кононовича Сагайдачного (Конашевича-Сагайдачного)**. Він був родом із Галичини, з м. Самбора, навчався в найкращій тоді в Україні православної школі в м. Острог. На початку XVII ст. він діяв на Запорізькій Січі, де його обрали обозним, кошовим отаманом, а у **1615 – 1622 рр.** (з невеликими перервами) він – гетьман Війська Запорізького. Сагайдачний швидко виявив себе як талановитий полководець, прославився походами на турків і татар. У 1615 р. він взяв турецьку фортецю Варну, в 1616 р. – Кафу (Феодосію), де звільнив більше 15 тис. невольників, що зробило його ім'я знаменитим. Йому вдалося також успішно здійснити напади на турецькі порти Сіноп і Трапезунд, підійти до самої столиці Туреччини – Стамбулу і підпалити під самими вікнами султанського палацу дві пристані.

У 1618 р. Сагайдачний на прохання польського королевича Владислава разом із 20 тис. козаків ходив походом на Москву. Ними було завойовано Путивль, Лівни, Єлець, розбито московське військо князя Волконського і взято в облогу Москву. Але остаточно Москви їм взяти не вдалося через великі морози, до того ж Польща уклала мирну угоду з московським царем. Сагайдачний боровся за зміцнення православної церкви, допоміг відновити її керівництво в Україні (митрополита у Києві та п'яти єпископів). Саме під час гетьманування Сагайдачного Речі Посполитій уперше довелося укласти з козацтвом як суб'єктом права і політичним інститутом договори (**1617 р. – Вільшанський, 1619 р. – Роставицький**). Це мало істотне значення для піднесення ролі козацтва в політичному житті, створювало передумови для становлення національної державності України. П. Сагайдачний з козацьким військом з 40 тис. чол. взяв участь у турецько-польській війні, зокрема козаки відіграли вирішальну роль у битві під **Хотином** у **1621 р.**, де турецька армія зазнала поразки. Тут Сагайдачний був поранений отруєною стрілою і помер **10 квітня 1622 р.**

Польський уряд намагався обмежити зростаючий вплив козацтва, що призвело до нової хвилі повстань.

1625 р. – повстання під керівництвом **М. Жмайла**. Битва під Крюковом закінчилася внічию. Була підписана угода, де реєстр встановлювався в 6 тис. чол., а їх платня – в 60 тис. злотих на рік. Козакам заборонялося нападати на турецькі володіння.

1630 р. – повстання під керівництвом **Тараса Федоровича Трясила**. 15 травня 1630 р. під Переяславом повсталі розгромили добірний загін поляків – Золоту роту ("**Тарасова ніч**"). Нова угода з поляками передбачала реєстр у 8 тис. чоловік.

1635 р. – повстання під керівництвом **Івана Сулими**. Козаки зруйнували фортецю Кодак, яка контролювала підходи до Запоріжжя. Повстання зазнало поразки, Сулиму стратили.

1637 р. – повстання під керівництвом **Павлюка (Павла Бута)**. Повстанці зазнали двох поразок – під Кумейками і Боровицею. Павлюка схопили і стратили. У 1638 р. було проведено так звану "**Ординацію війська запорізького реєстрового**", що дуже урізала права реєстровців, зменшила їх кількість до 6 тис. чол. Це викликало нове повстання.

1638 р. – повстання під проводом **Я. Острянина**. Повстанці зайняли Кременчук, Хорол. Але серед повсталих стався розкол, Острянин покинув військо і з частиною повстанців перейшов кордон Московської держави, оселившись у Чугуєві. Повстання очолив **Д. Гуня**, але після двомісячної оборони біля гирла р. Сула (оборона при Старці) зазнав поразки і з невеликою частиною козаків відступив на Дон. Таким чином, і це повстання зазнало невдачі, козаки змушені були визнати ординацію.

Селянсько-козацькі повстання мали антифеодальний і національно-визвольний характер, вони свідчили про наростання опору українського народу гніту з боку Польщі, підготували ґрунт для **Визвольної війни**.

Культура України в XVI – першій половині XVII ст.

Культура України в ці роки розвивалася в несприятливих умовах національного та релігійного гніту. Проте потреби соціально-економічного розвитку, вплив національно-визвольного руху і досягнень Відродження в Європі стимулювали культурний підйом. Видатну роль у розвитку культури в Україні в цей час відігравали

братства – національно-релігійні громадські організації православного міщанства, які з'явилися у **80-х роках XVI ст.** у **Львові, Києві, Луцьку, Острозі**. Вони виникли як осередки оборони православної віри, але мали великий вплив на суспільно-політичне життя. Братства на свої гроші утримували школи і лікарні, підтримували матеріально свої церкви, організовували друкування полемічних творів проти католицизму та унії, на захист православ'я і прав українського народу. Братства не лише утримували школи, але й організовували навчання в них на патріотичних принципах.

Особливе місце займала **Острозька академія**, яка стала першою в Україні національною школою вищого рівня. У створеній коштом князя К. Острозького у власному маєтку близько **1576 – 1580 рр.** академії працювало багато відомих у той час культурних діячів. Першим ректором її був письменник **Герасим Смотрицький**. У XVI ст. першою вищою школою західноєвропейського зразка в Україні стала **Києво-Могилянська колегія (1632 р.)**, опікував яку митрополит **Петро Могила** (звідси назва). Викладання в цьому закладі відповідало європейському рівню. У **1573 р. І. Федоров** засновує у Львові першу в Україні друкарню. Першими друкованими книгами в Україні були **"Апостол"** та **"Азбука"**. Це мало величезне значення для поширення знань, культури та розвитку освіти, зміцнення мовної єдності народу.

Розвивається народна творчість. З'являються нові жанри – **думи** та **історичні пісні**, які виконували під акомпанемент **кобзи** й **бандури**. Новим явищем у розвитку літературної мови були спроби наблизити церковнослов'янську мову до народної, розмовної української. Це було зроблено за допомогою перекладу Євангелія у м. Пересопниці на Волині близько **1560 р. ("Пересопницьке Євангеліє")**. У літературі з'являються нові жанри: **присвяти, передмови, епіграми, панегірики**. Але домінуюче становище займала полемічна література, спрямована проти наступу католицизму. В цей час вийшло близько 60 таких творів, написаних православними. Найвидатнішими полемістами того часу були **Іван Вишенський** та **Христофор Філалет**. Продовжується **літописання**, яке наближається до мемуарного викладення подій. У XVII ст. бере свій початок **вертеп** – ляльковий театр. Розвивається так званий **шкільний театр**, тобто пов'язаний зі школами. Учні на свята грали невеликі п'єси релігійного змісту.

Таким чином, у кінці XVI – першій половині XVII ст. спостерігається розквіт української національної культури. Її трьома основними осередками були **Львів, Острог, Київ**, в яких за короткий

час було створено багато культурних цінностей. Культурний підйом був духовним підґрунтям Великої Визвольної війни.

Запитання до самопідготовки

1. Охарактеризуйте політику великих литовських князів на українських землях.
2. Як проходив процес формування панщинно-фільваркового господарства?
3. Дайте оцінку політичного та соціально-економічного становища українських земель у складі Речі Посполитої.
4. Яку роль відіграло козацтво в українському суспільстві?
5. Охарактеризуйте суспільно-політичний устрій Запорозької Січі.
6. У чому полягають причини та результати козацьких повстань?

Література

1. Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. / А.М. Авраменко, В.Г. Галушок, О.А. Бачинська та ін. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2000. – 724 с.
2. Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. / В.А. Брехуненко, Л.В. Войтович, О.Б. Головка та ін. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2000. – Т. 1. – 800 с.
3. Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII – XVI ст.: Історико-генеалогічне дослідження / Л. Войтович. – Л.: Світ, 1996. – 256 с.
4. Історія України в особах. Козаччина / В.М. Горобець, О.І. Гуржій, В.М. Матях та ін. – К.: Україна, 2000. – 301 с.
5. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1991. – Т. 5: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV – XVII віків. – 687 с.
6. Дзюба О.М. Історія України в особах: Литовсько-польська доба / О.М. Дзюба, М.В. Довбищенко, Я.Д. Ісаєвич та ін. – К.: Україна, 1997. – 272 с.
7. Історія українського середньовіччя: козацька доба: зб. наук. праць: на пошану історика лауреата Державної премії ім. Т. Шевченка О.М. Апанович: у 2 ч. / за ред. М.Ф. Дмитрієнка. – К.: Генеза, 1995. – 162 с.

8. Козацькі січі: Нариси з історії українського козацтва XVI – XIX ст. / Ін-т історії України НАН України; Н.-д. ін-т козацтва / за ред. В. Смолія. – К.: Вид-во ІІУ НАНУ, 1998. – 252 с.
9. Кривошея В.В. Українська шляхта напередодні визвольної війни середини XVII століття: Історико-географічні та історико-генеалогічні матеріали / В.В. Кривошея, В.М. Орел. – К.: Вид-во ІІУ НАН України, 2000. – 139 с.
10. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В.О. Щербак. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2006. – 300 с.

Лекція 4

Тема «Визвольна війна під керівництвом Б. Хмельницького (1648 – 1654 рр.)»

Питання лекції:

1. Передумови і підготовка війни.
2. Хід військових дій.
3. Формування української державності.
4. Військово-політичний союз із Московським царством.
Переяславська Рада і «Березневі статті».
5. Україна в 1654 – 1657 рр.

Передумови і підготовка війни

Після того, як козацько-селянські повстання зазнали остаточної поразки в 1638 р., ще більш посилювався соціальний і національний гніт. Реєстрове козацтво практично було позбавлене і так невеликих прав і привілеїв. Запорізьке козацтво опинилося під жорстким контролем Речі Посполитої. Селян примушували відпрацьовувати на свого пана по 3 – 4 дні на тиждень. Окрім цього, селяни відпрацьовували на користь феодала різні повинності, а також платили в королівську скарбницю податки за будинок і худобу. Проте магнатам цього було мало: вони часто здавали свої володіння в оренду і орендарі, головним чином особи єврейської національності, нещадно

експлуатували селян, вимагаючи, щоб ті працювали на них по 6 – 7 днів на тиждень. Окрім цього, орендарі, користуючись ненавистю поляків до православної віри, брали в оренду церкви, накладаючи на віруючих мита за хрещення дитини, за вінчання, за поховання і, нарешті, взагалі за всяке богослужіння. Українська шляхта на зайнятих поляками землях була позбавлена прав на чини (що не прийняли католицтво), а значить, і можливості робити кар'єру. Купецтво і міське ремісниче населення було витіснене з торгівлі євреями, що користувалися заступництвом католицької церкви польських панів.

Польські магнати, отримавши на українських землях великі маєтки, зовсім не хотіли займатися господарством. Вони вважали за краще їздити по столицях Західної Європи, веселитися у Варшаві і Кракові. Оскільки такий відпочинок був дорогим і відбирав масу сил і часу, пани потребували посередників, здатних забезпечити постійний потік грошових коштів. Таких посередників вони знайшли в особі євреїв, яких запросив до Польщі ще в **XIV столітті** король **Казимир Великий**. Євреї непогано влаштувалися в цій країні, орендували корчми і лавки, займалися лихварством. У маєтках, як уже було відзначено, вони ставали довіреними особами польських панів (факторами) і фактично відбирали гроші у селян. Переслідування православної релігії польськими католиками викликало ще більший гнів українців. Українське населення стояло перед важким і аморальним вибором – або приймати католицтво і ставати поляками, або терпіти всілякі приниження. Для грандіозного соціального вибуху в Україні не вистачало тільки іскри. І такою «іскрою» став **Б. Хмельницький**.

Народився він **27 грудня 1595 р.**, очевидно в Чигирині, в сім'ї дрібного українського шляхтича Михайла Хмельницького, який служив у магнатів, а потім отримав місце підстарости Чигиринського. Вчився Богдан спочатку в українській школі, а потім у Львівській єзуїтській колегії. Знав латинь і декілька іноземних мов. Був освіченою і культурною людиною. Двадцять років **XVII ст.** принесли Хмельницькому перші життєві труднощі і випробування. У **1620 р.** у битві під Цецорою загинув його батько Михайло Хмельницький. Сам же Богдан опинився в полоні і декілька років провів у Константинополі – був рабом на галерах. Через два роки йому вдалося вирватися з полону (згідно з одним джерелом його обміняли запорожці, іншим – викупила мати). Далі він служить в реєстровому війську і до **1637 р.** обіймає високу посаду військового писаря, а в **1638 р.** позбувається її і стає одним із десяти Чигиринських сотників.

Звичайно ж, на формування його поглядів і переконань вплинула особиста образа. Підстароста Чигиринський **Данило Чаплінський**, користуючись підтримкою старости А. Конецпольського із загоном слуг, зробив розбійний наїзд на хутір Хмельницького – Субботів, захопив все майно, худобу, хлібні запаси. Піддався нападу і син Хмельницького, якого слуги Чаплінського жорстоко, до смерті, побили на ринку в Чигирині. Всі спроби сотника законними шляхами знайти захист і управу на шляхтича не дали ніяких результатів. У грудні **1647 р.** (у деяких джерелах – у січні 1648 р.) Б. Хмельницький разом із своїм старшим сином Тимофієм і загоном вірних козаків біжить на Запоріжжя. За короткий час він отримує підтримку запорожців, виганяє з Січі польський гарнізон і добивається гетьманства. Розуміючи, що одним із головних недоліків козаків в їх боротьбі з поляками була недостатня кількість кінноти, Хмельницький дуже сміливо вирішує цю проблему – звертається до запеклого ворога козаків – кримського хана за допомогою. Залишивши свого сина Тимофія в заручниках, він отримує в допомогу **4.000** перекопських татар на чолі з їх мурзою Тугай-Беєм. Окрім татар у війську запорізькому налічувалося **1 тис.** козаків. Це і були (спочатку) всі озброєні сили Б. Хмельницького. Таким чином, основними рушійними силами війни під керівництвом Б. Хмельницького стали козаки, селяни та кримські татари.

Хід військових дій

Спочатку Б. Хмельницький не ставив собі за мету політичне відокремлення від Польщі. Він хотів лише домогтися повернення відібраних у 1638 році козацьких прав і привілеїв та їх примноження, при цьому підкоряючись законам Речі Посполитої. Початковий період війни охоплює **1648 – 1649 рр.** Вставши на чолі козацького війська, Хмельницький вимагав від шляхти:

1. Зарахувати в козаки всіх охочих і надати їм шляхетських привілеїв (відміна Ордонанса 1638 р.).
2. Заборонити пропаганду католицької унії, повернути захоплені католиками православні храми, дозволивши кожному вільно сповідати власну віру.
3. Вигнати з України євреїв і єзуїтів.

Ці вимоги були визнані великим польським гетьманом Н. Потоцьким неможливими і образливими, і війна була приреченою. Спочатку під **Жовтими водами**, а потім під **Корсуном** в травні 1668 р. польська армія була абсолютно знищена. Після цього успіху Хмельницького вся Східна Україна була охоплена повстанням і

опинилася під його владою. Проте цей успіх міг стільки ж радувати Богдана, скільки і турбувати. Адже головна мета, яку він перед собою ставив в 1648 р., – була лише чинити на польський уряд тиск, щоб повернути козацькі привілеї. Польському королеві була надіслана від козацького війська петиція, в якій козаки вимагали:

- 1) збільшення реєстру до 12000;
- 2) сплачення затриманої платні;
- 3) відміни ухвали **1638 р.** щодо заміщення вищих посад у козацькому війську поляками.

Проте в цей час якраз умирає король Владислав. Козаки не хотіли вести переговори з сеймом або польським урядом. А поляки, у свою чергу, відкладали рішення козацьких питань до виборів нового короля. Б. Хмельницький, щоб запобігти розкладанню козацького війська, переважна більшість якого складалася з татар і повсталих селян, вимушений був рухатися на захід, підтримуючи динаміку повстання. **20 вересня 1648 р.** польське військо на чолі з бездарним полководцем кн. Д. Заславським зійшлося з військом Хмельницького під **Пилявцями** (Волинь) і було повністю розгромлено. Б. Хмельницький, рухаючись за інерцією на захід, обложив Львів, потім, отримавши викуп, рушив до Замостя. Тут він дочекався обрання нового польського короля – **Яна Казимира**.

Вирішивши скористатися обранням короля як приводом для припинення війни, він повернув свої війська і увійшов до Києва, куди мали прибути королівські послы. У Києві Хмельницького підхопила хвиля небувалого народного підйому і натхнення, під впливом якого відбувається **перелом** в особистих поглядах. У Києві його чекав і **Єрусалимський патріарх Паїсій**, що їхав до Москви. Він від імені всього православного світу спонукав Богдана на нову війну проти ненависного католицизму. Під впливом всього цього думки Б. Хмельницького починають **виходити за горизонт чисто козацьких інтересів**. Коли в лютому **1649 р.** у Київ до Хмельницького прибули королівські послы, щоб вручити йому знаки гетьманської гідності, вони почули абсолютно несподівану річ: він не хотів вже вступати ні в які переговори і заявляв рішучість **«вибити з ляхської неволі український народ»**.

Відмовившись від переговорів, Б. Хмельницький почав готуватися до війни. У **серпні 1649 р.** під **Зборовом** ним були оточені польські війська на чолі із самим королем. Проте, коли Хмельницький вже готувався диктувати свої умови королеві, полякам вдалося підкупити кримського хана – союзника Б. Хмельницького і він опинився в дуже складній ситуації. Козакам довелося піти на поступки. У **серпні 1649 р.** був укладений **Зборівський мир**, згідно з

яким козацький реєстр збільшився до **40000**, на територію **Київського, Брацлавського і Чернігівського** воєводств не могли бути введені польські війська, на цих територіях не могли проживати євреї і єзуїти. Крім того, на зазначеній території всі адміністративні посади мусили обіймати лише православні, а православний митрополит мав отримати місце в Сенаті. Все це було повним тріумфом, якщо порівняти з початковими вимогами Хмельницького, але повним фіаско порівняно з ширшими його планами. У договорі абсолютно ігнорувалися вимоги і інтереси селянства, яке мусило було повернутися в колишню залежність від польських панів. Народні маси відчували себе обдуреними і поступово стали розуміти, що козаки воюють за свої, а не селянські інтереси.

У **1651 р.** почався **новий етап** польсько-української війни. Обидві армії – Польська на чолі з Яном Казимиром і українська – на чолі з Б. Хмельницьким зішлись під **Берестечком** на Волині. Союзник Хмельницького кримський хан вийшов зі своїм військом із поля битви в найкритичніший момент, захопивши у полон самого гетьмана. Зоставшись без керівника, козацьке військо почало відступати і практично зазнало поразки. Кампанія закінчилася **Білоцерківським миром**, козацький реєстр зменшився до **20000**, а влада гетьмана обмежувалася територією Київського воєводства і йому заборонялося вступати в зовнішні стосунки з іноземними державами, особливо – з татарами. У **1652 р.** влітку військові дії поновлюються. У травні тридцятитисячна польська армія зазнає поразки під **Батогом**. В помсту за поразку під Берестечком козаки убили всіх полонених поляків. У **1653 р.** стало зрозумілим, що ні та, ні інша сторона не може нанести своєму супротивникові вирішального удару. Два місяці простояли дві армії в Подолії, поки чергова зрада татар (**6 грудня 1653 р.**) не припинила цю кампанію. Хмельницький, проте, не надав цьому великого значення, оскільки його дипломатичні комбінації з Москвою почали приносити плоди. За **Жванецьким договором (1653 р.)**, Україні поверталася те, що вона отримувала за **Зборівським договором**.

Формування української державності

Повстання 1648 р. знищило на українських землях польську адміністрацію. Таким чином, українське феодальне суспільство, ведучи війну за національне визволення, роздираючись внутрішніми суперечностями, опинилося перед загрозою стати некерованим. Все це викликало необхідність створення української національної держави. Організаторами держави стали козацька старшина і

українська шляхта. Держава, що формується, спиралася на феодальні виробничі відносини і виконувала функції, властиві експлуататорській державі: тримати в покірності маси експлуатованих і укріплювати класове панування українських феодалів, захищати свою державну незалежність і непорушність меж. Формування української держави здійснювалося в умовах війни і бойових дій, що вплинуло на форму новоутвореної держави.

Українські феодали пристосували для виконання державних функцій вже готову, перевірену на практиці військово-адміністративну, полково-сотенну організацію козацтва. Ця система розповсюджувалася на всю територію, що опинилася в руках повсталих, і на все населення. Їй не була підвладна тільки церква. Крім того, Запорізька Січ була самостійною територіальною одиницею і зберігала відвіку встановлену в себе форму правління. Система органів публічної влади сформувалася у вигляді трьох рівнів (урядів): Генеральний уряд, полковий уряд, сотенний уряд. **Генеральний уряд** – вищий ешелон влади. Його повноваження розповсюджувалися на всю територію звільненої України. Над ним стояла тільки **військова рада**, яка не була органом, що постійно діяв, і скликала тільки для вирішення найважливіших питань життя держави, а також для виборів Генерального уряду.

Генеральний уряд – це **Гетьман і генеральна старшина**, що складала дорадчий орган при гетьманові. **Гетьман** – глава держави, наділений широкими повноваженнями для вирішення політичних, військових, адміністративних і судових питань. Гетьман видавав **універсали**, обов'язкові для всіх нормативні акти. Він був головнокомандуючим і вищою судовою інстанцією в державі. Такі права й функції були визнані за гетьманом ще польським королем і зафіксовані в Зборівському договорі (**19 лютого 1649 р.**). Посли Яна Казимира вручили Б. Хмельницькому разом із привілеями на вільності – гетьманську булаву і бунчук, червону хоругву з білим лебедем і багаті подарунки. Польський король залишався «сюзереном», а Б. Хмельницький – його «васалом». Слід пам'ятати, проте, що відносини васалітету – сюзеренітету – це вільна служба, а не примусова.

Генеральна старшина керувала окремими галузями управління. **Генеральний обозний, генеральний осавул, генеральний хорунжий** відали військовими справами, підтримували боєздатність озброєних сил і піклувалися про їх матеріальне забезпечення. **Генеральний бунчужний** був головним зберігачем відзнак і всіх озброєних з'єднань гетьмана. Виконував окремі,

особливі доручення гетьмана. **Генеральний писар** керував зовнішніми стосунками та канцелярією. **Генеральний суддя** очолював найвищий судовий орган, котрий був апеляційним органом для полкових і сотенних судів. На місцях правили **полкові й сотенні уряди**. Вся територія України була поділена на полки. Їх налічувалося від 16 до 20. Полкові території, у свою чергу, ділилися на сотні. На полковій території правив **полковий уряд**, який складався з полковника й полкової старшини. Найвищим органом була полкова рада. За необхідності вона обмежувала владу полковника або навіть переобирала його. **Сотенний уряд** був представлений сотником і сотенною старшиною. У містах правила виборна **міська старшина**, в селах – **сільські отамани**. Така система управління проіснувала в Україні до 1783 р., тобто 135 років.

Була в українській державі і своя система збору податків. Їх збирали з міщан і селян. Козацтво, що несе службу в озброєних силах, від податків звільнялося. Існували спеціальні податки на іноземні товари. Всі податки прямували у військову скарбницю. Є відомості, що були спроби ввести і свою грошову одиницю. Особливості української держави, що знаходилася в процесі формування, – **вибірність органів публічної влади, помітна роль колегіальних органів** – рад різних рівнів, дозволяють стверджувати, що в українській державності була закладена можливість республіканської форми правління. Відомо, що Хмельницький негативно відносився до монархії і публічно засуджував її. Швидше за все це було подібно до **аристократично-республіканського** правління, оскільки влада була зосереджена в руках козацької старшини й шляхти.

Політичну організацію, що сформувалася на території України, називали **Військом Запорізьким, Хмельниччиною, Гетьманщиною**. Іноземні держави розглядали Україну як рівноправного суб'єкта міжнародних відносин і охоче вступали з нею в дипломатичні зв'язки. Україна мала дипломатичні зв'язки з Валахією, Молдавією, Трансільванією, Туреччиною, Угорщиною, Москвою, Австрією, Англією, Венецією, Персією, Францією, Швецією. Але формування української державності **не було завершено**, і для цього було кілька причин: 1) одні і ті ж органи виконували адміністративні, військові і судові функції; 2) у ряді місць і міст існували сумісні українські та польські органи влади (за Зборівським і Білоцерківським договорами, польська шляхта мала право повертатися в свої володіння); 3) територія вільної України не була стабільною; 4) гетьман, будучи повновладним правителем України, був так само

васалом польського короля, його підданим, про що йшлося в Зборівському і Білоцерківському мирних договорах.

***Військово-політичний союз із Московським царством.
Переяславська Рада і «Березневі статті»***

Хмельницький зав'язав відносини з Москвою ще з самого початку свого повстання. Коли він зважився почати боротьбу з Польщею не на життя, а на смерть, він намагався втягнути в цю боротьбу і Москву, пропонуючи визнати над собою верховну владу царя і завоювати для нього Крим. Але московський уряд, співчутливо відносячись до положення українців, не був готовий до війни і розірвання **Полянського** мирного договору **1634 р.** Царський уряд зайняв позицію вичікування. Між Росією і Україною в цей період спостерігається жвава торгівля. Україна була звільнена від митних зборів при купівлі в Росії хліба й солі. Росія допомагала їй зброєю і грошима. Як і раніше, прикордонні землі Росії заселялися вихідцями з України. Російська адміністрація допомагала їм обживатися на нових місцях. Царський уряд не заважав і донським козакам, котрі брали участь у Визвольній війні на стороні України.

Впродовж **1648 – 1654 рр.** між двома державами існували інтенсивні дипломатичні відносини: Хмельницький за цей час відправив до Москви 10 посольств, а Москва прислала не менше 15 посольств, послів і посланників. Обставини скоро примусили Москву замислитися: з одного боку, польські політики виявляли намір направити козаків і татар проти Москви, щоб відвернути їх сили в цю сторону; з іншого боку, невдачі, які потерпіла Польща в боротьбі з козаками, порушували у московських політиків бажання скористатися її скрутним становищем, щоб винагородити себе за втрати, понесені за часів Смутного часу. Москва вийшла з нейтрального положення **1 жовтня 1653 р.**, коли відбувся **Земський собор**, який дав згоду на те, щоб московський цар відкрито заступився за Україну. М.І. Костомаров у своїй монографії «Богдан Хмельницький» описує цю подію так: на Соборі думний дяк зачитав вголос звинувачення польському королеві, який не хотів визнавати повного титулу московського царя, і допускав, щоб у польських книгах друкувалася «зла ганьба, докори й хули» московському государеві. Польський король засуджувався і як гнобитель православної віри. Хмельницький же зі всім своїм військом просить царя прийняти його під свою високу цареву руку, а якщо цар не захоче, то, принаймні, заступитися за них і помирити з поляками. Бояри висловили таку думку: Ян Казимир присягав не гнобити православних і іншим не дозволяти, а якщо він присяги не виконав, то підлеглі його звільняються від всякої вірності й

слухняності, тепер вони вільні люди і слід їх узяти під високу цареву руку. Всі інші верстви погодилися з цим і виголосили, що цар має почати війну з Польщею й Литвою за образу віри і своєї царської честі. Після цього вироку цар послав трьох уповноважених послів – боярина Бутурліна, окольничого Алфер'єва і думного дяка Лопухіна з товаришами в Переяславль для прийняття України під заступництво московського царя. Посли прибули в Переяславль 31 грудня 1653 р.

На думку М. Грушевського, мотиви Б. Хмельницького, що привели до Переяславської ради, були такими: Хмельницький керувався потребами моменту. В дану хвилину він абсолютно зневірився в договорах з поляками, у надійності кримських союзників, розсіялися прахом і його молдавсько-валашські плани, а з ними – і надії на турецький протекторат. А боротися з Польщею без союзника було тепер важче, ніж коли-небудь: сили країни були виснажені, той народ, який ще недавно рвався на війну, тепер вважав за краще обробляти поля, ніж ризикувати життям, і його доводилося мало не силою гнати на війну. Хмельницький звертається до Москви, абсолютно ігноруючи той факт, що союз з нею не може бути такого ж характеру – умовного і легко розривного, як союз із Кримом або Оттоманською Портою. Не може, по-перше, внаслідок того, що між Південною Руссю і Північною Руссю завжди існували органічні низки племінної спорідненості, історичних традицій, загальної релігії і т.д. Політичний союз за таких умов створити було легше, ніж зруйнувати.

Союз із Москвою, до якого прагнув Хмельницький, був лише складовою частиною цілої системи союзів, яку він готував проти Польщі. У той же час Москва уявляла собі цей союз у формі приєднання України до Московської держави. На жаль, Б. Хмельницький не вважав за потрібне заглядати в далеке майбутнє і не передбачав всіх наслідків свого кроку. **8 січня 1654 р.** була зібрана Переяславська Рада. Зібралася в основному старшина (близько 200 чол.). Б. Хмельницький виголосив промову, зміст якої зводився до того, що країна опинилася в такому положенні, при якому їй слід вибрати собі союзника-покровителя з чотирьох царів – Кримського хана, Турецького султана, Польського короля або Московського царя. Негативно охарактеризувавши перших трьох, він закликав присягнути четвертому. (До цього була нарада старшини, які погодилися присягнути царю). Переговори з російським посольством і присяга в Переяславі завершилися словесним визнанням протекторату царя над Україною, словесною гарантією її прав, а також загальних дій проти Польщі.

Слід зазначити, що коли козацька старшина присягала, виникли перші непорозуміння (конституційні звички козацтва зіткнулися з самодержавними принципами Москви). Козацька старшина бажала,

щоб царські послы також присягнули від імені царя у виконанні прийнятих на себе зобов'язань відносно України. Від імені послів було заявлено, що цар як самодержець не пов'язує себе присягою у відношенні до своїх підданих. Це спантеличило козаків (польський король приносив присягу), і конфлікт був не без зусиль залагоджений. Після Переяслава до Москви були відправлені **Самойло Богданович Зарудний** (генеральний суддя) і переяславський полковник **Павло Тетеря** з проханням про підтвердження договірних статей. Після узгодження і редагування царю Олексію Михайловичу були подані **21 березня 11 статей**. Цар і бояри розглянули статті і зробили до кожної з них спеціальний указ. Деякі укази серйозно коректували деякі пункти (а точніше ті, які розходилися з інтересами Росії). У такому вигляді документ став відомий як «**Березневі статті**».

Зміст їх зводився до такого:

1. Україна, приблизно у межах Зборівського договору, приєднувалася під ім'ям малої Русі до Московської держави.
2. Україна зберігала свій власний суд, управління, вибір гетьмана вільними людьми, право гетьмана приймати послів і мати стосунки з іноземними державами.
3. Права шляхетського, духовного і міщанського станів залишалися недоторканими.
4. Дань мала платитися без втручання московських збирачів.
5. Число реєстрових козаків доводилося до 60.000, але дозволялось і більше.
6. При нападі на Україну Кримської орди надати допомогу з боку Донського козацтва. Виставити 3.000 ратних людей на кордонах України. Москва зобов'язувалася почати війну з поляками під Смоленськом.

Реакція населення на цей договір і необхідність присягнути московському цареві була не однозначною. Багато хто був незадоволений. Відмовився присягати кальницький полковник **І. Богун**, Уманський і Брацлавський полки. Відмовився присягати і митрополит Київський, що заборонив всім міщанам давати присягу. Народ присягав без опору, проте і не без недовір'я: українці боялися, що «москалі» стануть примушувати їх до засвоєння московських звичаїв. Все це відбулося після того, як московські послы відправили стольників і стряпчих по всіх містах і полках України – приводити до присяги народ.

Україна в 1654 – 1657 рр.

Новий союз дав Україні величезну перевагу над Польщею, незважаючи на те, що на її сторону перейшли татари. Одна московська армія виступила до Литви, інша з'явилася в Україні. Вже в **1654 р.** російські війська взяли Смоленськ, у **1655 р.** – Вільно, Ковно, Гродно і дійшли до Бреста. У цьому ж **1655 р.** шведський король **Карл X** вторгнувся до Польщі, вигнав Яна Казимира і частиною шляхти і магнатів був визнаний польським королем. У результаті цього наступу до **осені 1655 р. Польської держави фактично не існувало**, оскільки російсько-українські війська захопили Литву й Південну Русь по Львів і Люблін, а шведи – решту Польщі. Якби таке положення було очевидним, то поки Польща залишатиметься державою – вона не залишить своїх претензій на Україну. Але Москва оцінювала положення з погляду своїх, а не українських інтересів.

У **серпні – вересні 1656 р.** був укладений Віленський договір, який висвітив егоїзм московської політики і був справжнім ударом для Б. Хмельницького. Річ Посполита зобов'язувалася після смерті Яна Казимира вибрати на польський престол Олексія Михайловича, який вважав уже Польщу як би своїм надбанням, обіцяв захищати її і обернути зброю проти шведів, колишніх своїх союзників. Хмельницький послав на Віленський з'їзд своїх послів – говорити на користь Південної Русі, але їх не пустили на переговори, нагадавши їм, що вони піддані. Хоча незалежність України від Польщі була обумовлена, але фактичний результат зводився до того, що вся напруга і вся витрата сил України у війні не дали ніяких позитивних результатів – вона знову опинилася віч-на-віч з Польщею, яка в міру відновлення сил обернула б їх на нову боротьбу з Україною.

Все це підштовхувало Б. Хмельницького на пошук нових засобів до ослаблення Польщі. Хмельницький всупереч своїм зобов'язанням іде на переговори зі шведами, ворогами Москви, і з семиградським князем, що має свої види на Польщу, щоб за їхньою допомогою добитися того, чого він не зміг добитися за допомогою Москви. У той же час хитрий і гнучкий дипломат Б. Хмельницький не відкидає за певних обставин і угоди з поляками, які, будучи ослабленими, зробилися більш схильними до поступок. Серед цих тривог і хвилювань, нездійснених планів і нових сумнівних комбінацій гетьман захворів і помер. За свідченням **Виговського**, Б. Хмельницький помер **27 липня 1657 р.**, а Літопис Самовидця указує дату 15 серпня (у Чигирині). Поховали Б. Хмельницького **23 серпня** в Субботові на його прохання. Труну поставили в кам'яній церкві, побудованій самим Б. Хмельницьким. Згодом поляк Чарнецький, захопивши Субботів,

наказав викинути на наругу останки людини, що боролась проти шляхти. Після смерті Б. Хмельницького почався новий період в історії України – багаторічна боротьба старшинської верхівки за гетьманську булаву.

Питання до самопідготовки

1. Назвіть причини й характер визвольної війни українського народу 1648-1657 рр.
2. Назвіть рушійні сили визвольної війни українського народу 1648-1657 рр.
3. Охарактеризуйте основні етапи формування української державності у період війни.
4. З'ясуйте роль Переяславської ради та «Березневих статей» 1654 р. для розвитку України.
5. Охарактеризуйте основні події 1654 – 1657 рр. в Україні.

Література

1. Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К.: Вища шк., 1994. – 539 с.
2. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 20 кн. / М.С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1994. – Т.VI – VII.
3. Довжук І.В. Історія України: імена, події, факти (середина XVII – XIX століття): навч. посіб. / І.В. Довжук. – Луганськ : Вид-во Східноукр. нац. ун-ту, 2001. – 132 с.
4. Костомаров Н.И. «Руина», «Мазепа», «Мазепинцы». Исторические монографии и исследования / Н.И. Костомаров. – М.: Чарли, 1995. – 800 с.
5. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / І.П. Крип'якевич. – Л.: Світ, 1990. – 408 с.
6. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: в 2 т. / Н.Д. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1995. – Т. 2 : Від середини XVII століття до 1923 року. – 606 с.

7. Рибалка І.К. Історія України: у 3 ч. / І.К. Рибалка. – Х.: Основа, 1994. – Ч. I: Від найдавніших часів до кінця XVIII століття.– 448 с.
8. Сушинський Б.І. Козацькі вожді України: Історія України в образах її вождів та полководців XV – XIX ст.: іст. есе: у 2 т. / Б.І. Сушинський. – О.: ВМВ, 2004. – 592 с.
9. Чухліб Т.В. Переяслав 1654 року та проблема міжнародного утвердження Українського гетьманату / Т.В. Чухліб. – К.: Вид-во ІІУ НАНУ, 2003. – 156 с.
10. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків / Д.І. Яворницький: у 3 т. – К.: Наук. думка, 1990.

Лекція 5

Тема «Руїна та Гетьманщина»

Питання лекції:

1. Наступники Б. Хмельницького. «Руїна».
2. Російсько – українські відносини кінця XVII – початку XVIII ст. І. Мазепа.
3. Ліквідація Гетьманщини й Запорізької Січі.

Наступники Б. Хмельницького. «Руїна»

Ще за життя Б. Хмельницького військова рада оголосила наступником його малолітнього сина **Юрія**. Але більшість старшини не співчували цьому вибору і після смерті Б. Хмельницького під різними приводами обійшли Юрія і вибрали гетьманом **Івана Виговського**, що довгий час обіймав пост генерального писаря. На думку М.С. Грушевського, «це був дрібний київський шляхтич за походженням, людина досить освічена і інтелігентна для свого часу, безперечний український патріот, але більш спритний, ніж талановитий». Навколо Виговського об'єдналася в основному старшина і люди освічені і тому здатні заглянути далеко вперед. Душею цієї кампанії став **Юрій Немирич**, що мав великий вплив на Виговського. Немирич був людиною високоосвіченою. Освіту він набув у Голландії, проживши там 10 років, де наочно і переконався в перевагах федерального пристрою західних країн. Під його впливом і Виговський став думати над варіантом федерального об'єднання з

Польщею. Проти Виговського виникла опозиція на Запоріжжі, до неї прилучилися південні Лівобережні полки – **Полтавський і Миргородський** (на чолі з **Мартиним Пушкарем**). У **травні 1658 р.** під Полтавою відбулася битва, в якій Пушкар був убитий, а його партія розгромлена. За це Виговський отримав догану з Москви і, роздратований поведінкою московських воєвод і самого уряду, визнав відносини зіпсованими безповоротно і вирішив відновити зв'язки з Польщею.

Цьому сприяла, в першу чергу, політика Москви. Після виборів Виговського гетьманом до нього прибув московський посол і повідомив його, що цар посилає в Україну, нібито для вітання нового гетьмана, казанського намісника, боярина **Олексія Трубецького** і намісника Ржевського **Богдана Хитрого** з думним дяком **Ларіоном Лопухіним**. А для оборони України від ворогів посилає князя **Григорія Ромодановського** з кінним і пішим московським військом. Гетьман мусив приготувати заздалегідь для них провіант і підводи. Така безцеремонність росіян побудила Виговського на переговори з поляками. До нього були вислані делегати польського сейму, які і уклали **16 вересня 1658 р. у Гадячі** трактат с І. Виговським.

За Гадяцьким трактатом:

1. Україна поверталася під владу польського короля, але не як проста провінція, а як **Князівство Російське** (Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) – зі своїми особливими міністрами, казною, монетою і гетьманом. Гетьман Великого Князівства Російського мав обиратися всіма верствами і затверджуватися польським королем.
2. Козацький реєстр установлювався в 30.000, крім того, допускалося **10.000** гетьманського найманого війська.
3. Православна релігія на всій території України мала зрівнятися в правах із католицькою. Православний митрополит і чотири єпископи отримували місця в Сенаті.
4. Всі найвищі представники влади мусили бути тільки православними українцями.
5. У Великому Князівстві Російському мають бути два українські університети, вирішувалося створення шкіл в необмеженій кількості.
6. Дозволялося заводити друкарні й друкувати які завгодно видання.
7. Гетьман міг подавати королеві список тих козаків і міщан, які були гідні отримання шляхетства.

У **1659 р.** у Сейм була вислана петиція з поправками, найбільш важлива з яких – включити до складу Великого Князівства Російського також **Волинське, Подільське, Руське (Галичина)** воєводства. Цей

Гадяцький договір був затверджений **10 червня 1659 р.** на Варшавському сеймі і внесений до Конституції Речі Посполитої. Тоді ж багато козаків отримали шляхетську гідність. Король із вельможами присягнув у виконанні всіх статей цього договору, і по два сотники з кожного козацького полку присягнули на цьому сеймі у вірності підданству королеві. Московський уряд оголосив І. **Виговського** зрадником і розпорядився провести вибір нового гетьмана. **29 червня 1659 р.** у битві під Конотопом московські війська під командуванням Трубецького були знищені. Шанси Виговського піднялися невимірно, але він або не зумів, або не встиг ними скористатися. **11 вересня 1659 р.** відбулася козацька рада, на якій козаки заявили, що не бажають битися проти Москви і хочуть проголосити гетьманом Юрія Хмельницького. Виговський поступився тиску козацтва, відіслав Юрієві знаки гетьманської гідності й виїхав до Польщі, де був призначений польським королем Київським воєводою.

Молодий **Юрій Хмельницький** (18 років) був недосвідченим і наївним політиком. Він заявив через своїх послів умови (статті), на яких він бажав вступити в підданство російського царя:

1. Зберегаються всі умови Переяславської Ради.
2. Московський воєвода має бути тільки в Києві.
3. Без відома гетьмана ніхто з Війська Запорізького не може бути офіційно прийнятий царським урядом.
4. Усі полковники з обох боків Дніпра визнають владу гетьмана.
5. Москва не чинить тиску виборам гетьмана.
6. Гетьман зберігає право на незалежну зовнішню політику, повідомляючи про свої кроки Москву.
7. Митрополит Київський має бути під керівництвом Константинопольського патріарха.
8. Обрання священиків у митрополити і єпископи є прерогативою самих українців.

Але **7 жовтня 1659 р.** під погрозами Росії гетьманові Юрієві Хмельницькому довелося підписати абсолютно інший варіант Переяславської угоди:

1. Гетьман зобов'язаний відправляти повсякчас на царську службу козацькі полки і без государевого указу нікому не допомагати.
2. Гетьман має зберігати вірність і не вдаватися до поляків.
3. Російським воєводам із ратними людьми бути в **Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані** для оборони від ворога.
4. Гетьманові без Ради в полковники і в інші начальники нікого не обирати.

5. Очистити для царських військ Старий Бихов та інші білоруські міста.

Польща не хотіла позбавлятися України і пішла війною на Москву. У польському війську йшов і колишній гетьман І. Виговський. У **1660 р.** російські війська під командуванням Шеремет'єва були оточені під Чудновом і капітулювали. Ю. Хмельницький переметнувся до поляків. **Правобережжя** опинилося під владою поляків і **Ю. Хмельницького, Лівобережжя – під владою московського царя і наказного гетьмана Якова Самка. 17 жовтня 1660 р. під Чудновом** між поляками на чолі з Хмельницьким був складений договір, в якому були **підтверджені Гадяцькі статті** з невеликими поправками. Цьому договору присягнули гетьман і війська, а за польського короля – польський і литовський коронні гетьмани. Тим часом на **Лівобережжі** у Москви домагалися гетьманства два родичі Ю. Хмельницького – переяславський полковник **Яким Самко** і ніжинський полковник **Іван Золотаренко**.

У **1661 – 1662 рр.** йшли бойові дії: Ю. Хмельницький з поляками і татарами оточив своїми силами Самка з його загонами. Йому на виручку приходить Ромодановський з московським військом, і Юрій терпить страшну поразку (загинуло більше 10000 козаків). **6 січня 1663 р.** хворий Юрій Хмельницький складає з себе гетьманство і постригається в ченці. На його місце був обраний **Павло Тетеря**. На **Лівобережжі**, незважаючи на те, що основними суперниками в боротьбі за гетьманську булаву були Самко і Золотаренко, гетьманом у червні 1663 р. обрано **Івана Брюховецького**.

І. Брюховецький – колишній слуга Б. Хмельницького, який був при Ю. Хмельницькому. Коли останній шукав допомоги у запорожців, то послав туди Брюховецького, який там і залишився. Він був вихідцем із простолюдинів і **своєю показною ненавистю до поляків і панів** завоював пошану у запорізької голоти. Випросивши гетьманство у Москви і змістивши старшину, він ставив на її місце запорожців. Голодні запорожці стали ще більше обдирати народ, чим викликали загальну ненависть. Брюховецький постійно навідувався до Москви, одружився на дочці боярина кн. Д. Долгорукого, сам став боярином і випросив своїй старшині російське дворянство, натомість – просив у всіх містах, і навіть в Запоріжжі, розміщати московські гарнізони, збирати податки, ставити шинки і т.д.

Таким чином, у **1660 р. Україна формально розділилася:** Правобережна отримала свого гетьмана, Лівобережна – свого. Перша опинилася під верховенством Польщі, друга – Москви. У **кінці 1663 р.** польський король разом із гетьманом П. Тетерею здійснюють похід на Лівобережжя, проте він завершився повним фіаско. У **1665 р.**, коли з

території Правобережжя були виведені польські війська, П. Тетеря, що втратив серед козацтва своїх прихильників і авторитет, **відрікається від гетьманства** і біжить до Польщі.

Гетьманом обирають (у **1666** р.) **Петра Дорошенка**. Родовитий козак, він був полковником уже при Б. Хмельницькому. За словами М. Грушевського: «Людина поза сумнівом здібна, із залізною енергією, за сприятливіших умов він міг би створити щось велике, при цих же – тільки довів положення справ до крайності, до абсурду». Справа була в тому, що в **1667** р. поляки і росіяни уклали **Андрусівський мир** – поляки визнали владу Москви над Лівобережжям, а Москва не заперечувала проти повернення поляків на Правобережжя. Це була **нова зрада інтересів козацтва**. П. Дорошенко пориває з поляками і прагне відродити один з давніх проектів Б. Хмельницького – **звернутися за допомогою до Оттоманської Порти**.

У **1667** р. об'єднане турецько-козацьке військо, напавши на поляків на Галичині, примушує Яна Казимира **дати Правобережжю широку автономію**. Закріпившись на Правобережжі, Дорошенко переходить з військом на лівий берег і скидає гетьмана Брюховецького (був убитий козаками). У **1668** р. Дорошенко проголошує **себе гетьманом всієї України**. Наказним гетьманом на Лівобережній Україні він призначає **Дем'яна Багатогрішного**, а сам відправляється додому (за Грушевським – звістка про зраду дружини). Залишений на Лівобережжі Багатогрішний з місцевою старшиною вирішує **повернутися до московської влади**. У **1669** р. у **Глухові** був підписаний новий договір між Москвою і Україною (Глухівські статті): московські воєводи окрім Києва призначалися в Переяславль, Чернігів, Ніжин, Остер, але їм в підпорядкування давалися лише московські ратні люди. За гетьманом **не признавалося** право зносин з іноземними державами, але козацькі делегати могли брати участь у московських дипломатичних конференціях. У **1672** р. проти Багатогрішного була організована змова, його схопили і відправили до Москви. Разом із сім'єю і найближчими родичами він був засланий до Сибіру.

Новим гетьманом Лівобережжя був обраний генеральний суддя **Іван Самойлович**. При ньому були відновлені Глухівські статті, але за винятком **участі українських делегатів в дипломатичних конференціях**. З Дорошенком Самойлович не підтримував вже таких тісних відносин, як Багатогрішний, і розділення України відчувалося сильніше. У **1669** р. Дорошенко **вступає в остаточний договір з Портою**, визнавши себе васалом султана, за що останній обіцяв йому допомогу в звільненні України в її етнографічних межах. Але союз з турками був дуже не популярний серед козацтва. У **1672** р.

султан рушив з величезною армією на Польщу. Поляки погодилися на всі умови. Україна в її «давніх межах» віддавалася Дорошенкові, а всі польські гарнізони виводилися звідти. Але в **1673** р. під **Хотином** турки потерпіли поразку. У **1674** р. Самойлович з російськими військами рушив на Правобережжя, де **15 серпня 1674** р. був проголошений єдиним гетьманом України. Дорошенко через свою непопулярність був залишений майже всіма. Почалася масова міграція населення з території Правобережжя – причиною були постої і грабежі з боку татар і турків, московських військ, масові езекуції і т.п.

За яку-небудь чверть століття, що минула після смерті Б. Хмельницького, Правобережна Україна перетворилася на Руїну. Подільське, Брацлавське і частина Київського воєводства перетворилися на пустелю. Лук'янов, великоруський мандрівник, за п'ять днів їзди через Україну не зустрів ні душі. Від Корсуня до Білої Церкви у напрямку до Волині, за свідченням сучасників, можна було бачити лише безлюдні замки, високі вали, що служили притулком для диких звірів, а зруйновані стіни, які поросли мохом і бур'яном, служили притулком для гадів.

У **вересні 1676** р. Дорошенко складає з себе гетьманські повноваження. Цим і закінчилася його політична кар'єра. У **1677** р. турки проголошують гетьманом Правобережної України Юрія Хмельницького. У **1677 – 1678** рр. він разом із турками робить декілька невдалих спроб підпорядкувати собі все Правобережжя. Потребуючи грошей, Ю. Хмельницький вводить небачені податки (фактично побори), наприклад – на весілля. Не отримавши з одного одруження мзду, він напав на будинок батьків нареченого і піддав його матір мученицькій смерті. Її чоловік – багатий купець – у цей час був в Стамбулі і, дізнавшись про те, що трапилось, звернувся зі скаргою до візиря. Хмельницький (обридлий вже і туркам) у **1681** р. був спійманий, судимий і за вироком суду втоплений.

У **1681** р. між Туреччиною і Росією був підписаний мир. А в **1686** р. мир був підписаний і між Польщею і Росією (так званий **Вічний мир**). Київ, Лівобережна Україна і землі Війська Запорізького відходили під владу Москви. Правобережжя і Західна Галичина залишалися під владою Польщі.

Російсько-українські відносини кінця XVII – початку XVIII ст. I. Мазепа

Найрізкіші зміни в російсько-українських відносинах відбулися в петровський період. Гетьманом у цей час був **Іван Мазепа (1687 – 1708 рр.)**.

Як представник свого класу (походив із середньої шляхти) гетьман відкрито захищав інтереси старшини, але неминуче мав захищати й інтереси Москви (як гетьман, обраний за допомогою росіян). Таким чином, знаходячись, з одного боку, під дією російського уряду, з іншого, стикаючись постійно з козаками із Запоріжжя, Мазепа знаходився між двох вогнів. І якщо він перед царем лихословив запорожців, а перед запорожцями хулив царя, то робив це нерідко з міркувань політики, оскільки всі обставини склалися навколо нього так, що він вимушений був кивати то в один, то в інший бік.

При всьому цьому запорожці і малоросіяни вважали Мазепу незвичайною людиною, і даремно про нього склалося прислів'я: **«Від Богдана до Івана не було гетьмана»**. Особливих утисків зазнали українські козаки, що брали участь у Північній війні. Воювали вони не за свої інтереси. Як напівіноземні при поділі військової здобичі вони мали останню частку, а в отриманні провіанту – часто ніякої частки. Запорожці багато терпіли на Північній війні з голоду, сирого клімату, від поганого з ними поводження. Не були задоволені ті, хто за наказом Петра I постійно був зайнятий будівництвом фортець. Все це відвертало козацтво від Москви. Мазепа мав зробити вибір – між Петром I і козацтвом – і зробив. Вважаючи невдачі Петра I у війні його вирішеною поразкою, він таємно змовляється зі шведським королем Карлом XII, який обіцяв незалежність Україні.

I. Мазепа зі своїми однодумцями (близько 4000 козаков) восени **1708** р. приєднався до шведів. За цю зраду Петро I зруйнував резиденцію гетьмана в Батурині, жорстоко розправився з його жителями. Генеральна Рада, скликана за указом Петра I, проголосувала за зміщення Мазепи з поста, а його опудало повісили на шибеницю. Духовенство прокляло Мазепу і оголосило йому анафему. Гетьманом по волі царя був обраний Іван Скоропадський. Петро I наказав провести каральні акції по всій території України. Доручено це було О.Д. Меньшикову (який давно хотів узяти владу в Україні в свої руки). Повністю були розорені Лебедин, Ромни та інші міста.

14 травня 1709 р. була узята штурмом і зруйнована Чертомлицька Січ. Запорожці після цього розгрому перенесли Січ на територію Кримського ханства – **Алешкінська Січ**. Далі процес злиття Гетьманщини з державними структурами пішов ще швидше. Центральний уряд **безпосередньо сам став призначати і зміщувати** полковників і генеральних старшин. На полковницькі посади стали призначати **великоросіян**. До самого гетьмана в **1709** р. був приставлений для нагляду один державний резидент, а у

1710 р. – два. У Глухові (гетьманській резиденції) був поставлений російський гарнізон із двох полків.

У **1722** р. при гетьманові була установлена **Малоросійська колегія (1-й)**, що мала призначення приймати скарги на всі судові і адміністративні установи України, наглядати за збиранням всякого роду податків і мит, стежити, щоб від старшини не було утисків населенню, контролювати всі вхідні і вихідні папери у військовій канцелярії. **Ця реформа перетворювала українську автономію в примару** і справжнім правителем України робила голову МК – бригадира **Віл'ямінова**. У **1722** р. після смерті гетьмана Скоропадського **Петро I** вирішив фактично відмінити гетьманську владу. Виконання обов'язків гетьмана Сенат доручив **полковникові Полуботку** (наказний гетьман). Незабаром непокірний Полуботок був заарештований і помер в **1724** р. Із гетьманством фактично було покінчено, якщо не рахувати капризи великих государів. При **Петрові II** був затверджений гетьманом миргородський полковник **Данило Апостол (1 жовтня 1727 р.)**.

У **1733** р. з урахуванням близькості війни з Туреччиною запорожцям була видана офіційна грамота з дозволом на повернення, а в **1734** р. вони повернулися і заклали свою Січ в урочищі Базавлук. Після смерті Апостола в **1734** р. уряд доручив управління Україною **Малоросійській Колегії (2-й)** – із шести членів на чолі з урядовим резидентом і генеральним обозним. Від прийнятого курсу царський уряд відступив ще раз завдяки особистим симпатіям **імператриці Єлизавети**. У **1750** р. гетьманом було обрано **Кирила Розумовського** – молодшого брата фаворита імператриці Олексія Розумовського. Правління останнього гетьмана продовжувалося **15 років**.

Ліквідація Гетьманщини й Запорізької Січі

Ліквідація Гетьманщини була здійснена **імператрицею Катериною II** уже з перших кроків її правління. Вона висловила своє непохитне рішення привести до русифікації всі провінції, які мали свої місцеві закони, – **Україну, Ліфляндію, Фінляндію**. Імператриця запропонувала К. Розумовському відмовитися від гетьманства. Він поступився, і **10 листопада 1764 р.** був опублікований маніфест «**Малоруському Народу**», що сповіщав про звільнення Розумовського від гетьманських обов'язків і **правління Малоросійської колегії (3-й)**, що фундирував. Розумовському в нагороду за покірність була подарована довічна пенсія в 60.000 рублів і величезні маєтки в Україні. Малоросійська Колегія, втім,

фактично стала формальною установою. У справжні правителі України, власне, призначався її голова – **Петро Румянцев**. Уряд Катерини II все частіше приходив до думки про необхідність покінчити і із Запоріжжям. У **1775 р. були послані загони**, які мали застати запорожців зненацька і роззброїти їх.

5 червня 1775 р. генерал **Текеллі**, оточивши Січ, оголосив запорожцям, що запорізьке козацтво скасовується. Після деякого коливання серед запорожців взяли гору прихильники покірності на чолі з **кошовим Калнишевським**. Січ підкорилася і була зруйнована. Імператорським маніфестом від **3 серпня 1775 р.** було оголошено про скасування Січі «із знищенням самого імені запорізьких козаків». Основною причиною ліквідації Запорізької Січі була **економічна**. До середини XVIII ст. запорізьке козацтво все активніше починає займатися **землеробством**. Козаки займають порожні землі, заводять сім'ї – стають зимовчакми. І в результаті: якщо в **50-ті роки XVIII ст.** запорожцям ще не вистачало власного хліба і вони вимушені були його купувати, то вже в **кінці 60-х років** січовики не тільки забезпечували свої власні потреби, але й вивозили зерно до Криму та Польщі і навіть поставляли його російській армії. Торгові зв'язки не були розірвані навіть під час війни **1768 – 1774 рр.** Унаслідок всього цього Запоріжжя не тільки звільнилося **від економічної залежності від Росії**, але і стало її **серйозним торговим конкурентом на Півдні**. Це не могло не турбувати царський уряд, який втрачав контроль над запорізькою буржуазією і добре розумів, **що економічна незалежність рано чи пізно приведе до питання про незалежність політичну.**

Уряд Катерини II, добре розуміючи, як впливала Запорізька Січ на Україну, у своєму Указі від **3 серпня 1775 р.** «Про знищення Запорізької Січі» видавала свої побоювання, позбавляючи козаків права на власне господарювання. Спочатку російський уряд шляхом ряду економічних заходів (митниці, різні заборони, зганяння зимовчаків з їх земель) намагався вплинути на розвиток економічних відносин на Запоріжжі (придушити). Але всі ці заходи не могли припинити розвиток фермерського господарства на Січі і збагачення значної частини запорожців, які використовували **прогресивніші форми господарювання в своїх зимовниках**. Зупинити ці процеси можна було лише грубою силою, що і було зроблено в **1775 р.** До **1780 р.** царський уряд вважав Гетьманщину вже достатньо підготовленою до остаточного перетворення на стандартну частину Російської імперії. У **1781 р.** Малоросійська колегія, генеральний суд, полкове правління **були відмінені**. Гетьманщина була поділена на

три намісництва – Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське, в яких були сформовані губернські установи.

У **1783** р. усі законодавчі акти мали ходіння на території Росії, **розповсюджувалися на Україну** (у тому числі і кріпосне право). Українські козацькі полки були перетворені в **карабінерних**, полковники були звільнені у відставку з наданням чину бригадира. **Решті старшини був наданий вибір – або служити в офіцерських званнях і нових чинах, або звільнитися у відставку**. Козаки являли собою особливий воєнний стан, з якого мали комплектуватися полки. Інше сільське населення було закріпачено за російським зразком.

У **1785** р. із даруванням «**Жалованой грамоти дворянству**» козацькі чини були перейменовані в дворянські ранги імперії. Козацька старшина нарешті отримала те, за що вона так довго боролася, – шляхетство (замість незалежності України).

Питання до самопідготовки

1. З`ясуйте причини й характер періоду «Руїни».
2. Охарактеризуйте Гадяцьку угоду І. Виговського.
3. Охарактеризуйте внутрішню та зовнішню політику гетьмана П. Дорошенка.
4. З`ясуйте роль малоросійських колегій у період Гетьманщини.
5. Причини ліквідації Запорізької Січі.

Література

1. Багалій Д.І. Вибрані праці: у 6 т. / Д.І. Багалій. – Х.: ХГІ "НУА", 1999. – Т. 5, ч. 1: Історія колонізації Слобідської України. – 576 с.
2. Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К.: Вища шк., 1994. – 539 с.
3. Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII – XVIII століть: Гетьманщина, Запорожжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу) / В. Горобець. – К.: Вид-во ІІУ НАНУ, 2000. – 96 с.
4. Гуржій О.І. Іван Скоропадський / О.І. Гуржій. – К.: Вид. дім "Альтернативи", 2004. – 312 с.
5. Гуржій О.І. Україна крізь віки: в 15 т. / О.І. Гуржій, Т.В. Чухліб. – К.: Альтернативи, 1998. – Т. 8: Гетьманська Україна. – 303 с.
6. Костомаров Н.І. Преемники Богдана Хмельницького / Н.І. Костомаров. – К.: Радуга, 2006. – 72 с.

7. Мельник Л.Г. Гетьманщина першої чверті XVIII століття: навч. посіб. / Л.Г. Мельник. – К.: Генеза, 1997. – 232 с.
8. Руїна: друга половина XVII ст. / за ред. В.А. Смолія. – К.: Україна, 1996. – 431 с.
9. Струкевич О.К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50 – 80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми) / О.К. Струкевич. – К.: Вид-во ІІУ НАНУ, 1996. – 100 с.
10. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – К.: Основи, 1998. – 447 с.

Лекція 6

Тема «Україна в період розпаду феодально-кріпосницького ладу та формування капіталістичних відносин (перша половина XIX ст.)»

Питання лекції:

1. Соціально-економічний та політичний розвиток України наприкінці XVIII – першій половині XIX століть.
2. Визвольні та національні рухи в Україні.
3. Розвиток освіти й культури в Україні.

Соціально-економічний та політичний розвиток України наприкінці XVIII – першій половині XIX століть

Кінець XVIII – перша половина XIX ст. – період відчутних змін у житті народів Європи, зокрема українського. Епоха Середньовіччя остаточно йде у минуле. Настає епоха Нового часу. Зміни, що сталися в цей період, подекуди і сьогодні визначають життя людей на європейському континенті. Перш за все необхідно охарактеризувати кризу аграрно-ремісницької цивілізації. Виробництво на основі ручної праці у другій половині XVIII століття виявила свою нездатність забезпечувати потреби людей у промислових товарах, необхідних для життя. Тому саме в цей період починається так звана «промислова революція». Її суть – у винайденні та впровадженні у виробництво робочих машин і механізмів на основі парового двигуна.

Спочатку ці зміни відбулися у головній галузі тодішньої промисловості – текстильному виробництві. Протягом XIX століття вони охопили транспорт і сільське господарство.

Промислова революція спричинила також і соціальні зміни. Виникають нові суспільні групи (класи) – буржуазія (приватні власники промислових підприємств) і пролетаріат (наймані працівники). Для формування відповідних класів необхідна була, зокрема, особиста свобода людей, ліквідація будь-яких форм особистої залежності, характерних для середньовічного суспільства. Тому саме в цей період розповсюджуються ідеї свободи, рівності й братерства (гасло, вперше висунуте під час Великої Французької революції 1789 – 1799 рр.). Було також покладено початок сучасним європейським націям, як об'єднанням особисто вільних індивідів на ґрунті спільної мови, культури й території мешкання. Всі згадані вище зміни привели до формування індустріального суспільства. **Це суспільство, основою якого є велике машинне виробництво та новітні досягнення природничих і технічних наук. Процес формування індустріального суспільства отримав назву «модернізація» (від modern – сучасний).**

Формування індустріального суспільства відбувалося неоднаковими темпами в різних країнах Європи. Лідером тут була Великобританія, де цей процес розпочався у другій половині XVIII століття. Протягом XIX століття індустріальне суспільство стало формуватися в країнах континентальної Європи і, зокрема, в Україні. Утворення індустріального суспільства привело до відчутних змін у функціонуванні держави як суспільної інституції. Шанс на гідне існування в епоху Нового часу отримали саме ті держави, які сприяли (зокрема, шляхом створення відповідного законодавства) формуванню у своїх країнах індустріального суспільства. Ті ж держави, що не могли пристосуватися до нових умов, ризикували в кращому випадку втратити частину своєї території, а в гіршому – взагалі зникнути з політичної карти Європи. Не випадково саме наприкінці XVIII – першій половині XIX століття відбуваються великі територіально-політичні зміни у побудові системи європейських держав.

Українські землі були захоплені цим процесом у зв'язку з кризою Речі Посполитої та її трьома розподілами між сусідніми державами – Прусією, Австрією та Росією (1772, 1793 та 1795 рр.). Інші помітні територіальні зміни на теренах сучасної України відбулися внаслідок російсько-турецьких воєн у Північному Причорномор'ї у другій половині XVIII ст. Весь цей регіон був утрачений Туреччиною і приєднаний до Російської держави. Відповідно, українські землі були

розподілені таким чином: західноукраїнські території – Галичина, Буковина, Закарпаття – увійшли до складу Австрійської (згодом – Австро-Угорської) імперії, більша ж частина України – Слобідська Україна, Лівобережжя, Правобережжя, Причорномор'я та Крим – опинилися у складі Російської імперії. Вони отримали в історичній науці загальну назву – Східна Україна.

Такий розподіл мав для історичної долі України суперечливі наслідки. З одного боку, між Західною та Східною Україною пролягла глибока межа в галузі політичної психології, яка відчувається й зараз. Так, мешканці Сходу та Заходу різняться щодо мови (у Західній Україні вона є переважно українською, на Сході – російською), культури, зовнішньополітичної орієнтації. Втім, утворення індустріального суспільства завдяки зусиллям двох згаданих вище держав піднесло українську націю на новий щабель її розвитку, створило умови для українського національного відродження.

Обидві імперії, що розділили між собою українські землі, були державами, пристосованими для формування індустріального суспільства. Це означало всебічну опіку влади над населенням, ігнорування регіональних відмінностей розвитку окремих територій у складі держави, а головне – радикальну модернізацію різних боків життя населення, ліквідацію залишків середньовічних порядків і звичаїв. Ці особливості державної політики Росії та Австрії на українських землях відображалися, зокрема, у їхньому адміністративно-політичному устрої. Для зручності управління Україною російський уряд поділив її територію на губернії. На початку XIX ст. в Україні налічувалося дев'ять губерній: на Лівобережжі – Слобідсько-Українська (з 1835 р. – Харківська), Полтавська, Чернігівська; на Правобережжі – Київська, Волинська і Подільська; на півдні – Катеринославська, Херсонська і Таврійська.

У складі Австрійської монархії адміністративно-політичний устрій українських земель був налаштований таким чином. У 1772 р. Галичині (яка відійшла до Австрії за першим розділом Речі Посполитої) був наданий статус «королівства». Таку назву можна вважати своєрідною пам'яттю про Галицько-Волинське королівство, що існувало на цій території у XIII – XIV ст. У 1809 р. під тиском Наполеона Тернопільський округ Галичини був переданий австрійцями Росії, але у 1815 р. російський та австрійський уряди домовилися про його повернення до складу Австрійської держави. У 1786 р. до Галичини на правах окремого округу була приєднана Буковина. Закарпаття (яке знаходилося у складі Австрійської монархії з XVII ст.) поділялося на декілька жуп (районів). Утворення згаданих вище адміністративно-територіальних одиниць ігнорувало

особливості розселення людей різних національностей. Так, українці Росії були адміністративно роз'єднані у межах декількох губерній. У складі Галичини крім українських земель знаходилися території з польським і румунським населенням. У жупах Закарпаття значним був угорський національний елемент.

Управління українськими землями в обох імперіях було централізованим. Його здійснювали намісники центрального уряду, які в губерніях Російської імперії та в Галичині називалися губернаторами, а у Закарпатті – жупанами. В обох імперіях їх призначав голова держави – імператор. Губернаторам (жупанам) був підпорядкований весь управлінський апарат на відповідній території, що складався з державних чиновників різних рангів. Отже, для українців у складі обох імперій не передбачалося жодної політичної автономії. Ставлення державної влади до українців в обох імперіях диктувалося необхідністю перетворити їх на лояльних підданих відповідних монархій. Засоби для цього в російській та австрійській державах застосовували різні. Російський уряд, зважаючи на мовну та релігійну близькість українців до росіян, широко відкривав українцям доступ до управлінських посад в імперії, аж до найвищих. Так, українцями були канцлер Російської імперії О. Безбородько, міністр внутрішніх справ В. Кочубей та ін. Така інтеграція українців у Російську державу відбувалася шляхом їхньої русифікації – добровільної відмови від рідної мови та звичаїв (тим більше, що різниця між українським і російським у мові та побуті вважалася несуттєвою). Особливо швидко процес русифікації йшов у великих містах Лівобережної та Південної України – Харкові, Катеринославі, Одесі. Цьому сприяв змішаний характер їхнього населення: поруч з українцями тут традиційно селилося багато росіян і представників інших національностей (євреїв, болгар, вірменів, греків, поляків, німців). Відповідно, російська мова і культура ставали спільними для представників різних національностей. Це були мова й культура модернізації.

На відміну від російського уряду, який намагався досягти покірності з боку українців, стираючи мовні та культурні межі між ними і росіянами, уряд Австрії робив кроки щодо стимулювання української національної самобутності в межах імперії. До цих кроків можна зарахувати державне утримання української греко-католицької (уніатської) церкви та стимулювання громадської діяльності уніатського духовенства щодо збереження української мови та культури. Така політика пояснюється намаганням австрійського уряду протиставити українців полякам – нації, що прагнула до відродження своєї державності й була в цілому вороже налаштована щодо Австрії.

Діяльність українського греко-католицького духовенства та мирян охоплювала переважно сільське населення. Вона не суперечила загальному напрямку австрійської політики в краї – інтегрувати Галичину до складу монархії. Для цього до міст Галичини (в першу чергу до Львова) здійснювалося масове переселення німецькомовного населення з австрійських і чеських земель імперії. Німецька мова стала у краї офіційною мовою державних установ. Так само, як і російська мова у Східній Україні, німецька мова на західноукраїнських землях була мовою модерну, мовою переходу до індустріального суспільства.

У Закарпатті, як і раніше, панували угорська мова та культура, а місцеві українці («русини», за їхньою самоназвою) знаходилися у приниженому стані. Для виховання лояльних підданих і Російська, і Австрійська монархії здійснювали широкомасштабні реформи у галузі народної освіти. Проявом цих реформ було, зокрема, заснування на території України перших університетів сучасного типу – Львівського (1784 р.), Харківського (1805 р.), Київського (1834 р.). Варіант модернізації суспільства, запропонований (а точніше, нав'язаний) українцям Росією і Австрією, був не єдиним. Інша перспектива розвитку України відкривалася у зв'язку з Великою Французькою революцією і війнами Франції за панування над Європою 1792 – 1815 рр. Унаслідок перемог французів над ворожими арміями антифранцузьких коаліцій у багатьох європейських країнах ліквідовувалося (або обмежувалося) кріпацтво, складалися умови для розвитку машинної промисловості, нарешті, ліквідовувалися феодальні привілеї і запроваджувалися конституції за французьким зразком.

Прагнучи підірвати могутність своїх противників на європейському континенті, зокрема Росії, уряд Франції ще у 90-ті рр. XVIII ст. звернув увагу на «країну козаків», розташовану по обидва боки Дніпра. Згодом, у 1812 р., розпочинаючи війну проти Росії, Наполеон планував утворення на сході Європи залежних від Франції держав. Їх існування унеможливило б російську могутність у майбутньому. Так, на території України планувалося утворити дві нові держави – одну на Правобережжі, іншу – на Лівобережжі (від Дніпра до Дону). На чолі новостворених держав французький імператор планував поставити своїх воєначальників. Це був вже апробований у Західній Європі спосіб поставити під контроль Франції важливу для неї територію, яку з тих чи інших причин не можна приєднати безпосередньо до французьких володінь. Так, у Німеччині Наполеоном було створено королівство Вестфалія, в Італії – королівство Етрурія, а в Польщі – Велике Герцогство Варшавське.

Війна 1812 р. показала межу французької сили. Незважаючи на великий попередній досвід бойових дій і військову майстерність, великі людські та матеріальні ресурси, зібрані з усієї Європи, Франція програла війну спочатку на території Росії, а потім – і у Західній Європі. У 1814 р. війська Росії та її союзників вступили до Парижа і змусили Наполеона зректися влади. Вагомою причиною російської перемоги був справді народний характер війни. На захопленій французами території розгорнулися дії партизанських загонів, проти яких були безсилі регулярні війська загарбників. Населення тилкових районів, зокрема українських губерній, зробило вітчутний внесок в економічну перемогу Росії. Так, Україна стала одним із головних постачальників продовольства для російських військ. На повну потужність працювали під час війни 1812 р. Шосткінський пороховий, Луганський ливарний заводи, а також Київський арсенал. Але найяскравішим прикладом участі українського населення у війні 1812 р. було формування загонів народного ополчення на Чернігівщині, Полтавщині, Київщині на допомогу російським військам (де також служило багато українців). Загальна кількість українських ополченців перевищувала 55 тис. чоловік. Разом із регулярною російською армією вони з боями пройшли Польщу, Прусію, інші країни Європи і закінчили війну в Парижі. Пояснюючи мотиви активної участі українського населення в російсько-французькій війні на боці Росії, слід зазначити таке. По-перше, психологічно українці були значно ближчі до росіян, ніж до французів – представників іншої – західноєвропейської – культури. По-друге, французи та їхні союзники (поляки, німці, італійці) поводитися з населенням окупованих російських територій, як жорстокі загарбники. Це унеможливлювало сприйняття місцевим населенням (зокрема, українцями) всього позитивного, модерного, що вже запроваджувалося Францією у Західній Європі. По-третє, слід сказати про надію українських селян-кріпаків шляхом участі в народному ополченні отримати свободу. Через всі ці обставини західноєвропейський (в особі Франції) варіант модернізації українського суспільства зазнав поразки.

Визвольні та національні рухи в Україні

Різновидом західноєвропейського варіанта модернізації України крім «французького» був «польський». Під час наполеонівських воєн поляки були одними з найвірніших союзників Франції. За її допомогою вони сподівалися відродити польську державність і ліквідувати таким чином наслідки трьох поділів Польщі наприкінці XVIII ст. Саме на поляків збирався спиратися Наполеон у політичному улаштуванні

Східної Європи. Так, плануючи утворення залежної від Франції держави на Правобережній Україні, Наполеон збирався поставити на чолі її маршала Ю. Понятовського – поляка за походженням. Соціальною опорою цієї держави мусила стати польська шляхта Правобережжя. Після перемоги над Францією російський імператор Олександр I, усвідомлюючи важливість вирішення «польського питання» для політичної стабільності в Європі, сприяв утворенню в межах Російської імперії автономної польської держави – Королівства Польського. Вона була утворена на приєднаних до Росії землях Центральної Польщі. Столицею королівства стала Варшава. Сам імператор був проголошений польським королем, держава мала свою конституцію (одну з найдемократичніших у тодішній Європі), управлінський апарат і навіть невелику армію, якою командував брат царя – великий князь Костянтин Павлович.

Однак усі ці заходи не вирішили «польської проблеми». Адже кінцевою метою польського суспільства залишалося відродження незалежної Речі Посполитої в кордонах, що існували до її розподілів (на 1772 рік). Це означало претензії поляків на українські землі Правобережжя, а також на Білорусь і Литву. 17 листопада 1830 р. спалахнуло повстання у Варшаві. Повстанці вигнали великого князя Костянтина Павловича, а нового російського імператора Миколу I оголосили позбавленим польського трону. Було утворено Національний уряд, який висунув політичну програму відродження незалежної, демократичної Польщі в кордонах 1772 р. Для стимулювання повстанського руху на землях Правобережної України сюди було направлено кавалерійський корпус генерала Ю. Дверницького (весною 1831 р.). Протягом квітня – червня 1831 р. відбулося декілька повстань поляків у цьому регіоні. Втім, незважаючи на окремі тактичні успіхи, польське повстання 1830 – 1831 рр. потерпіло поразку. У вересні 1831 р. російські війська взяли Варшаву. Не вдалося не тільки розширити межі Королівства Польського і домогтися його незалежності, але й позбавитися значної частини автономії.

З одного боку, поразку повстанців можна пояснити обмеженою соціальною базою цього руху. Адже участь у повстанні брала переважно шляхта. Більшість же селян залишилася байдужою до цієї, як вони самі говорили, «панської справи». Водночас слід зазначити й таке. Демократична держава, яку збиралися утворити повсталі, мала бути демократією не для українців, а для поляків, а отже, для людей іншої, західноєвропейської культури. Тому й не дивно, що серед українців ідея демократичної Польщі не знайшла підтримки. На Полтавщині та Чернігівщині при сприянні російського уряду знову, як і

під час війни 1812 р., були утворені загони українських козаків – ополченців для боротьби з польськими повстанцями. Російськими військами, що наступали на Варшаву, командував фельдмаршал, граф М. Паскевич, за походженням – українець з Полтави. Все це можна вважати відгомонам українсько-польської боротьби XVI – XVIII ст. Так невдало завершилася й друга спроба модернізувати українське суспільство на західноєвропейських засадах. На підставі цих фактів можна зробити висновок про те, що проблему подальшої модернізації українського суспільства можна було вирішити тільки на вітчизняному політичному ґрунті. І тут слід сказати про рух декабристів – російських революціонерів-дворян, мрією яких була зміна існуючого в Російській імперії суспільного ладу у бік демократизації. Відносно ліберальна політика часів царювання Олександра I (1801 – 1825 рр.), безумовно, сприяла появі опозиційних настроїв. Саме в цей час виникла перша таємна організація дворян-революціонерів: «Орден російських лицарів» (1815 р.). Згодом замість нього утворилися інші: «Союз спасіння» та «Союз благоденства» і, нарешті, «Південне товариство» на чолі з П. Пестелем та «Північне товариство» під керівництвом М. Муравйова (1822 р.). Центром «Південного товариства» було м. Тульчин Подільської губернії, де розташовувався штаб російської 1-ї армії (більшість членів товариств були військовими). «Північне товариство» розташовувалося у Петербурзі.

Наміри згаданих вище організацій щодо змін у суспільно-політичному ладі Росії відбиті в таких документах, які за їхнім змістом слід вважати проектами конституції майбутньої Російської держави – «Руській правді» П. Пестеля та «Конституції» М. Муравйова. Головним наміром декабристів слід вважати ліквідацію кріпацтва та феодальних станів і перетворення мешканців Російської імперії у вільних громадян. Запечечити рівноправ'я громадян мусив вільний доступ до володіння землею. Участь громадян в управлінні державою мала здійснюватися за допомогою виборів як загальнодержавного парламенту, так і місцевих органів влади. У проекті «Конституції» М. Муравйова передбачалося утворення в Росії конституційної монархії, де імператор та призначені ним чиновники були б під контролем обраних народом депутатів. «Руська правда» П. Пестеля була ще радикальнішою. Вона передбачала повну ліквідацію монархії й заміну імператорського сану виборною колегіальною установою – Державною Думою з п'яти осіб. На думку П. Пестеля, це мало б гарантувати державну владу від одноосібного правління і тісно пов'язаного з ним порушення законності й прав громадян.

Суперечливими були погляди декабристів на територіальну організацію майбутньої Російської держави. З одного боку, передбачалася її широка децентралізація – передання значної частини владних повноважень від центрального уряду місцевій владі. Так, територію Росії передбачалося розділити на 10 областей (П. Пестель), або 13 «держав» (М. Муравйов). Наприклад, за «Конституцією» М. Муравйова на території України необхідно було створити дві «держави» – Українську зі столицею в Харкові та Чорноморську зі столицею у Києві. Разом із тим, ці автономні державні утворення не повинні були мати національного характеру. Так, на думку П. Пестеля, всі народи, що складають Російську державу, визнаються російськими і, відмовляючись від своїх самоназв, складають єдиний російський народ. У такому устрої Росія буде мати вигляд «Единородства, Единообразия и Единомыслия». У цьому твердженні відбилися погляди тодішнього суспільства на модерну державу, яка заради благоустрою суспільства стирає будь-які національні межі.

Свої плани декабристи розраховували здійснити за допомогою державного перевороту і проголошення революційної диктатури. Однак збройний виступ Північного товариства у Петербурзі 14 грудня (рос. – декабря) 1825 року (від чого цей політичний рух і отримав свою назву) провалився. Військові частини, підняті на повстання революційними офіцерами, були оточені й розстріляні вірними уряду військами. В Україні повстання декабристів проявилось у збройному виступі Чернігівського піхотного полку, що був організований офіцерами – членами Південного товариства (січень 1826 р.). Однак і цей виступ зрештою, зазнав поразки. Так само, як і під час польського повстання 1830 – 1831 рр., соціальна база повсталих була обмеженою. Вони покладали надії на дворянство, як на найбільш освічену групу населення імперії. Однак дворянство, будучи привілейованим феодальним станом, не могло бути революційним в умовах формування індустріального суспільства.

Суворою була розправа уряду над декабристами. За рішенням Верховного кримінального суду в Петербурзі п'ять найактивніших учасників руху (і серед них П. Пестель) були повішені. Інших, зокрема М. Муравйова, заслали до Сибіру. Повсталі військові частини розформували, а солдатів відправили на Кавказ, де йшла війна Росії з місцевими гірськими народами. Значення декабристського руху для України полягає насамперед, у тому, що програма модернізації російського суспільства, розроблена декабристами, передбачала побудову в Росії демократії європейського зразка. Інша справа, що існування майбутньої Російської демократичної держави не

передбачало окремої національної ідентичності українців. Вони могли б користуватися плодами цієї демократії, лише повністю ототожнюючи себе з російським народом.

Власне українська національна ідея в цей час була представлена настроями частини дворянства Лівобережної України (нащадків української козацької старшини), яка прагнула до відродження автономії Гетьманщини. Цікаво, що ця ідея знаходила співчуття навіть серед російських урядовців, що керували Україною. Маємо на увазі князя М. Рєпніна, який у 1816 – 1834 рр. обіймав посаду Малоросійського генерал-губернатора (воно складалося з Чернігівської та Полтавської губерній). М. Рєпнін був палким прихильником відновлення козацтва. Саме за його ініціативою під час польського повстання 1830 – 1831 рр. на Лівобережжі було дозволено формувати козацькі полки для боротьби з повстанцями. Крім цього, генерал-губернатором був складений і поданий імператору Миколі I проект відновлення козацтва на Лівобережній Україні. Недаремно окремі представники лівобережного дворянства, що співчували ідеї автономії, бажали бачити М. Рєпніна гетьманом відродженого козацького війська.

Проект М. Рєпніна не був здійснений. Російський уряд визнав його таким, що не відповідає «благу імперії, в якій не повинні бути терпимі федеральні соєдинення провінцій на особлих правах». Причиною цієї невдачі, так само, як і причинами невдач декабристського руху та польського повстання 1830 – 1831 рр., була орієнтація ідеологів руху за автономію на суспільні класи, що в умовах формування індустріального суспільства відходили у минуле, – шляхту, козацтво. У резолюції на проект М. Рєпніна простежується логіка розвитку модерної держави, що прагне до стирання регіональних особливостей на своїй території. Російський уряд погоджувався на відродження українського козацтва тільки у моменти військової небезпеки на південних кордонах держави.

У першій половині XIX ст. в Україні, незважаючи на перевагу сільськогосподарського виробництва, порівняно швидко розвивалася обробна промисловість, а також видобування корисних копалин. Змінювалася географія розташування промислових підприємств. Все більше їх з'являлося на Сході та Півдні України в міру того, як відбувалося заселення і господарське улаштування цієї території. Відбувалися якісні зміни у промисловості. До середини 30-х рр. промислові підприємства Росії і тієї частини України, що входила до її складу, належали переважно державі й окремим поміщикам. Виробництво тут ґрунтувалося на ручній праці кріпаків. З кінця 30-х – початку 40-х рр. поступово збільшувалася кількість підприємств, що

належали купцям, багатим ремісникам і селянам. Робочу силу на таких підприємствах складали переважно наймані робітники. Це супроводжувалося запровадженням у виробництві машин і механізмів.

На західноукраїнських землях у цей час промисловість залишалася на рівні ремесла й мануфактури. Більшість мануфактур знаходилися у селах і були власністю поміщиків і держави. Загалом, економічний розвиток західноукраїнських земель помітно відставав від аналогічних процесів в інших регіонах Австрійської монархії. Там (в першу чергу в Австрії та Чехії) вже відбувався перехід до фабрично-заводської промисловості з найманою працею та впровадженням машин і механізмів у виробництві. Розвиток промисловості впливав і на становище у сільському господарстві. Тут чим далі, тим більше відчувався гальмуючий вплив кріпацтва на виробництво сільськогосподарської продукції. Обтяжені важкими повинностями, зокрема чотири-, п'ятиденною панщиною, яка довільно впроваджувалася поміщиками, селяни не були зацікавлені в оволодінні новими, прогресивними засобами землеробства. Вони не тільки не бажали оволодівати навичками праці на сільськогосподарських машинах, але й часто навмисно їх псували. Користуючись правом феодалної власності на селянина-кріпака, як на дешеву робочу силу, поміщики й самі не виявляли зацікавленості у вдосконаленні сільськогосподарського виробництва. Лише незначна частина дворян-землевласників ставала на шлях раціоналізації, основна ж маса вела своє господарство, не застосовуючи машин і нових прийомів агротехніки. Тяжкий феодалний гніт, жорстокість поміщиків, свавілля з боку царських чиновників – все це було причиною заворушень в українських селах. Ці заворушення були частиною антикріпацької боротьби селянства всієї Росії.

У першій половині XIX ст. ряд великих виступів відбувся у військових поселеннях. В Україні відомі повстання бузьких (1817 р.), чугуївських (1819 р.) і шебелинських (1829 р.) військових поселенців. Так, влітку 1819 р. почалося повстання в Чугуєві. Приводом для нього були примусові сільськогосподарські роботи на користь держави. Невдовзі протестний рух перекинувся на сусідні села. Регулярні війська придушили повстання. 54 найбільш активні повстанці були засуджені до жахливого покарання – 12 тисяч ударів різками. 29 із них внаслідок цього померло. Великого розмаху набув селянський рух на Поділлі, пов'язаний з ім'ям Устима Кармалюка. Під його керівництвом місцеві селяни, організовані у повстанський загін, більше 20 років (1814 – 1835) чинили напади на поміщицькі маєтки, купців і чиновників. Властям декілька разів удавалося заарештовувати

У. Кармалюка. Його піддавали жорстоким тортурам, але завдяки залізному здоров'ю й вірі у справедливість своєї боротьби він виніс до 1000 ударів різками, триразове заслання до Сибіру. Більше 13 тис. верст пройшов Кармалюк, повертаючись із заслання на Поділля й знову починав боротьбу проти гнобителів селянства. Мужній народний месник Устим Кармалюк загинув у ніч з 9 на 10 жовтня 1835 р. Його вбив із засідки місцевий шляхтич. До 1840 р. судові інстанції затверджували вироки повстанцям Кармалюка.

Антикріпосницька боротьба селянства мала місце й на західноукраїнських землях. Певною мірою її надихали дії кармалюкових повстанців на сусідньому Поділлі. Невеликі загони, що склалися переважно з бідних селян, здійснювали напади на панські двори та державні маєтки, забирали або знищували майно, нажите шляхом експлуатації селян, руйнували поміщицькі садиби, розправлялися з місцевою урядовою адміністрацією. Повстанці Східної Галичини діяли спільно з повстанцями Північної Буковини й Закарпаття.

Ця боротьба знаходила відгук серед нової інтелігенції, що формувалася переважно із вихідців з села, які дістали освіту в місті. Ця інтелігенція не лише співчувала селянству, не лише вивчала його життя, а й формувала своїми творами світогляд народу. Її видатним представником був великий український поет Т.Г. Шевченко (1814 – 1861 рр.). Значення його творчості для України полягає у формуванні художнього образу селянина – українця, який повстає проти соціального і національного гноблення. Цей погляд згодом ліг в основу концепції історії України і мав значний вплив на національну самосвідомість українців. Т.Г. Шевченко не був самотнім у своїй діяльності на благо народу. Про це свідчить існування у 1846 – 1847 рр. у Києві таємної політичної організації – Кирило-Мефодіївського товариства, членом якої був і великий поет. Організація була названа на честь великих слов'янських просвітників середньовіччя – братів Кирила та Мефодія. Політична програма товариства була викладена у «Статуті Слов'янського товариства Кирила і Мефодія», а також у «Книзі буття українського народу». Програмні положення містили також записки про народну освіту (В.М. Білозерського), про об'єднання слов'янських народів (М.І. Костомарова) та інші документи. Кирило-мефодіївці розвивали в них ідеї звільнення слов'янських народів від кріпацтва, деспотизму, національного гніту.

Доволі активна діяльність цього таємного товариства була перервана у березні 1847 р. через донос властям. Невдовзі почалися арешти. Слідство у справі товариства тривало два місяці і

завершилося різними вироками його учасникам. Так, Т.Г. Шевченко був відданий у солдати Оренбурзького окремого корпусу із забороною писати й малювати. Діяльність кирило-мефодіївців слід розглядати в загальному контексті революційного руху в Європі проти феодалізму, за демократію та конституційне правління. Найвищий підйом цього руху спостерігався під час революцій 1848 – 1849 рр. в Європі. У 1848 р. революційні події охопили майже всі країни Західної Європи. Почалися вони подіями в Парижі 22 – 24 лютого 1848 р. Внаслідок революційних заворушень, в яких активну участь брали робітники, в країні було ліквідовано монархію і проголошено демократичну республіку. В березні 1848 р. спалахнули революції в Австрії, Німецьких державах, Угорщині, Італії. Національно-визвольні рухи розпочалися в Чехії, Польщі, Словаччині, Хорватії, а також на західноукраїнських землях у складі Австрійської монархії. Так, у березні 1848 р. відбулися політичні демонстрації у Львові, участь у них брали поляки, німці, українці.

У центрі політичного життя західноукраїнських земель опинилося селянське питання. Прагнучи попередити масове повстання селян, галицьке губернське правління своїм розпорядженням від 22 квітня 1848 р. скасувало в краї панщину. Дещо пізніше був опублікований й відповідний указ імператора. Однак народні заворушення все ж таки відбулися. Вони були пов'язані з національно-визвольним рухом. 2 квітня 1848 р. у Львові виникла Головна руська рада – політична організація тодішньої еліти західноукраїнського суспільства: уніатського духовенства, інтелігенції, чиновництва. Головою ради став єпископ Г. Яхимович. Програма ради містила вимоги вільного культурно-національного розвитку українського населення Галичини. У містах, містечках і деяких селах краю виникли місцеві «руські ради». Всього було організовано близько 50 місцевих рад. До їхнього складу обиралася головним чином інтелігенція (вчителі, учнівська молодь), селяни, міщани, парафіяльні священики. Багато місцевих «руських рад» здійснювали громадсько-політичну та культурно-просвітницьку роботу і завоювали популярність серед широких верств українського населення.

Одним із питань українського національного руху в Галичині було налагодження відносин із національними організаціями інших слов'янських народів Австрійської монархії. У першу чергу це стосувалося польського національного руху, який не тільки мав потужну мережу організацій, але й прагнув розповсюдити свій вплив на галицьких українців, вважаючи їх невід'ємною складовою частиною польського народу. На Слов'янському з'їзді у Празі в червні 1848 р. була зроблена спроба українсько-польського порозуміння. Делегати

від Головної руської ради та польської Центральної ради народової після тривалих дискусій уклали між собою угоду. Вона декларувала рівність людей всіх національностей «Королівства Галичини і Володимирії» у політичних правах, рівність української та польської мов в освіті й органах державного управління, утворення автономного галицького сейму (парламенту), уряду та спільної польсько-української національної гвардії (збройних формувань народу).

Подальша політична ситуація на західноукраїнських землях була прямо пов'язана з розгортанням революційних подій. У другій половині 1848 р. у Галичині розповсюдився рух за створення української національної гвардії. Такі загони були утворені у Львові, Станіславі, Тернополі, Бережанах, Яворові. Прагнення народу озброїтися викликало велику тривогу у австрійській владі. Галицьке губернське правління розпорядженням від 16 жовтня 1848 р. категорично заборонило організацію загонів національної гвардії, а ті, що вже були створені, вимагало розпустити під загрозою застосування збройної сили.

У Львові виконання цього розпорядження наштовхнулося на опір демократичних елементів суспільства (переважно польської національності, яка тоді переважала серед населення Львова). Особливо рішуче налаштованим було студентство. Саме ці елементи й були рушійною силою збройного повстання у місті 1 – 2 листопада 1848 р. Місто покритося барикадами, що їх збудували повсталі робітники та ремісники біля центру Львова – площі Ринок. Цей район опинився під контролем повстанців. Активну участь у революційних подіях у Львові брав так званий академічний легіон, що складався зі студентів Львівського університету. Серед них були й українці. О 10 годині ранку 2 листопада за наказом командуючого австрійськими військами в Галичині почався артилерійський обстріл міста. Це викликало у Львові численні пожежі. Зокрема згоріли будівля університету, велика університетська бібліотека, театр, міська ратуша. Незважаючи на відчайдушний опір повстанців, Львів було взято австрійськими військами. У місті, а згодом і у всьому краї було введено воєнний стан. Декілька сотень учасників повстання були засуджені військовим судом, національну гвардію розпущено і заборонено будь-які політичні збори та організації.

Однак революційна боротьба народу Галичини різних національностей не пройшла даремно. У березні 1849 р. імператор Франц – Йосиф I дарував народам імперії конституцію. На її підставі у 1850 р. було видано й конституцію Галичини. У краї запроваджувалося виборче право (обмежене майновим цензом). Галичина отримала свій автономний парламент (сейм) та його

виконавчий орган – Крайовий комітет. Утворення цих органів місцевого самоврядування разом із скасуванням кріпацтва слід вважати найбільшим досягненням західних українців внаслідок революції 1848 – 1849 рр. Вони відкривали шлях для подальшого політичного розвитку українського населення краю, були для нього своєрідною «школою демократії». Тут люди вчилися проявляти ініціативу у місцевих, найбільш важливих для них суспільних справах, а не чекати милості від держави. Крім того, люди вчилися розв'язувати конфлікти в суспільстві шляхом компромісу різних політичних сил, а не шляхом насильства. Цей досвід є особливо актуальним зараз, в умовах подальшої політичної децентралізації України, зміцнення місцевого та регіонального самоврядування. Адже без місцевої демократії неможлива побудова Української демократичної держави як такої.

Розвиток освіти й культури в Україні

Ставало зрозумілим, що українське національне відродження буде успішним лише у випадку опанування українцями надбань індустріального суспільства в галузі економіки, техніки, культури (зокрема, політичної). Перебування українських земель у складі Російської та Австрійської імперій супроводжувалося великими зрушеннями у способі життя населення. Тут перш за все слід відзначити зростання міст. Розвиток економіки (зокрема промисловості), державного управління, освіти, науки, культури робив міста носіями суспільного прогресу. І хоча зростання міського населення стримувалося кріпосництвом, воно все ж відбувалося. Київ, Харків, Одеса, Катеринослав, Львів ставали містами сучасного типу. Тут було зруйновано старовинні середньовічні фортифікаційні споруди, які заважали зростанню міст. Так, наприкінці XVIII ст. за наказом австрійської влади було розібрано залишки Високого замку – середньовічної фортеці Львова. Тоді ж російською владою було ліквідовано дерев'яну козацьку фортецю Харкова. Замість старовинних фортифікаційних споруд прокладалися нові вулиці й площі, будувалися адміністративні та інші будівлі. Населення міст дедалі менше займалося сільським господарством. Саме завдяки цим процесам українці поступово переставали бути переважно сільською нацією. Поступово формувалася українська національна інтелігенція.

Зрушення у житті міського населення відчутно простежуються на прикладі розвитку системи освіти. На початку XIX ст. в Україні існували переважно парафіяльні («дяківські») школи при церквах. У 1803 р. новостворене Міністерство народної освіти Російської імперії

почало реформування освіти в країні. Система освіти набула багатоступеневого характеру. Нижчий ступінь мали нові парафіяльні школи, які очолювали священники. Тут діти вчилися читанню, писанню, арифметиці та «закону божому». У селах навчання продовжувалося 4 – 6 місяців, у містах – 1 рік. Другий ступінь освіти мали повітові училища. Тут вивчалися російська мова, географія, історія, арифметика, геометрія, фізика, природознавство, малювання, «закон божий». Спочатку ці училища були двокласними, а згодом – трикласними. Третій ступінь освіти мали гімназії. На початку XIX ст. вони були відкриті у всіх губернських та окремих повітових містах. Гімназичний навчальний курс тривав чотири роки і містив вивчення мов – російської, латинської, німецької та французької. Вивчалися також математика, фізика, природознавство, географія, історія, право.

Випускники гімназій отримували право вступу до університетів. Останні мали вищий, четвертий ступінь освіти. Тут слід сказати про реформу вищої освіти. На початку XIX ст. єдиним на українських землях під владою Росії вищим навчальним закладом залишалася Київська академія, початок якій поклав видатний український церковний діяч митрополит київський Петро Могила (1596 – 1647 рр.). Але на початку XIX ст. вона все менше і менше відповідала запитам суспільства, пов'язаним із модернізацією, оскільки освіта в ній мала переважно духовний характер. У 1819 р. Київська академія була остаточно реорганізована в духовну академію. Що ж до світської вищої освіти, то вона в Україні була практично організована наново. Великий вплив тут мав Московський університет. Він був своєрідним зразком для нових університетів, що почали відкриватися в Україні. Першим із них став Харківський, відкритий у 1805 р. завдяки клопотанням видатного громадського діяча Слобожанщини В. Каразіна. Йому сприяли харківський губернатор І. Бахтін і міський голова Харкова Є. Урюпін. Навчання в університеті тривало 4 роки на відділеннях, згодом реформованих у факультети, – історико-філологічному, фізико-математичному, юридичному та медичному. У 1834 р. відкрився університет у Києві, який спочатку складався з філософського і юридичного факультетів. Його першим ректором став видатний український вчений М. Максимович, вихованець Московського університету.

На західноукраїнських землях, що були у складі Австрійської імперії, система освіти також була багатоступеневою. Її нижчу ланку становили трикласні початкові школи, середню – гімназії, вищу – Львівський університет, заснований у 1784 р. згідно з указом імператора Йосифа II як німецькомовний навчальний заклад. На початку XIX ст. університет складався з філософського,

богословського, юридичного та медичного факультетів. Як уже зазначалося вище, система освіти на українських землях будувалася в інтересах обох монархій для виховання, насамперед, «вірних підданих», а також підготовки кваліфікованих державних службовців. Однак, незважаючи на таку суто практичну мету, університети поступово ставали також і центрами науки. Наведемо приклади з історії Харківського університету. Тут працював видатний вчений-математик Т. Осиповський (у 1813 – 1820 рр. він був ректором університету). Його тритомний «Курс математики», виданий 1829 р. у Петербурзі, протягом кількох десятиріч був головним у Росії підручником із цієї дисципліни. У перші роки існування університету професором філософії тут був вихідець з Німеччини І. Шад. У своєму навчальному курсі він виступав прихильником свободи совісті й віросповідання, широкої народної освіти (у тому числі й за допомогою університетів), політичної рівності людей. Професор кафедри російської історії Г. Успенський відомий спробою систематизувати матеріал з вітчизняної історії у праці «Опыт повествования о древностях русских». З метою координації зусиль учених Харківського університету в різних галузях знань у 1812 р. тут було створене Товариство наук у складі двох відділень – природничого та словесного (історико-філологічного). Видавалися «Труды Харьковского ученого общества».

Розвиток освіти й науки, зокрема історичної, сприяв появі феномена **українського національного відродження**. Під цим терміном слід розуміти зростання національної самосвідомості українців, поступове усвідомлення ними себе як окремої нації (етнічної спільноти), об'єднаної єдиною літературною мовою та історичною пам'яттю. У першій половині ХІХ ст. цей процес тільки розпочинався шляхом зростання інтересу до історичного минулого України, мови та звичаїв її народу. Так, саме тоді з'являються історичні твори: «История русов» невідомого автора, «История Малой России» Д. Бантиш-Каменського, «История Малороссии» М. Маркевича, «История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского» А. Скальковського, «История древнего Галицко-Русского княжества» Д. Зубрицького. Для розвитку української історичної науки важливе значення мали публікації документів, літописів, фольклорних матеріалів, здійснені вченим-славістом, професором Московського університету, вихідцем з України О. Бодянським у періодичному виданні «Чтения Московского общества истории и древностей российских». «Чтения...» видавалися Московським університетом.

Вагомий внесок в українське національне відродження зробив просвітницький гурток «Руська трійця», що сформувався на початку 30-х рр. XIX ст. у середовищі української студентської молоді Львова. Засновниками гуртка були М. Шашкевич, Я. Головацький та І. Вагилевич. Учасники гуртка ознайомилися з творами української літератури в Росії (творами І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки та ін.), підтримували дружні стосунки з польськими та чеськими літераторами й фольклористами. У 1834 р. «Руська трійця» підготувала до друку історико-літературний збірник «Зоря». Тут містилися біографія Б. Хмельницького, популярна розповідь і народна пісня про його походи, вірш М. Шашкевича про керівника народного повстання кінця XVI ст. С. Наливайка, розповідь про опришків «Олена» та інші матеріали. Автори збірника вітали боротьбу народу за соціальну та національну свободу, виступали за єдність галицьких українців з усім українським народом. Однак друком збірка так і не вийшла через цензурну заборону.

Ця невдача не зупинила аматорів. Невдовзі вони підготували і видали у Будапешті літературно-науковий альманах «Русалка Дністровая» (1836 р.). Він містив деякі матеріали із забороненої «Зорі» з додатком ряду нових. Альманах означав появу нової української літератури у Східній Галичині. Він по суті був протестом проти австрійського абсолютизму і відображав ідею об'єднання західних українців з Великою Україною. Саме тому вихід «Русалки Дністрової» був вороже сприйнятий місцевою австрійською владою. Львівська цензура у 1837 р. заборонила розповсюдження альманаху. Галицьке губернське правління розпорядилося знищити весь його наклад, передавши лише один примірник до бібліотеки Львівського університету. Конфісковані примірники альманаху випадково збереглися у крайовому цензурному комітеті. Видавці збірника були притягнуті до слідства, після чого губернське правління оголосило їм сувору догану і віддало під нагляд поліції.

Після заборони «Русалки Дністрової» учасники «Руської трійці» були позбавлені можливості вести активну громадсько-політичну та культурну діяльність. Однак від своїх ідей вони не відмовилися. Так, у 1846 – 1847 рр. Я. Головацький підготував і видав у Відні літературний альманах «Вінок русинам на обжинки». Особливо великий суспільний резонанс мала публіцистична стаття Я. Головацького «Становище русинів у Галичині» (1846 р.). Зміст статті не дозволяв публікувати її в Австрії. Тому вона була надрукована в німецькому місті Лейпціг, у журналі «Щорічники слов'янської літератури, мистецтва і науки» під псевдонімом Гаврило Русин. Автор гостро засудив феодально-абсолютистські порядки

тодішньої Австрійської монархії, висунув вимогу поліпшення соціального становища та підвищення рівня культури населення Східної Галичини. Загалом можна стверджувати, що саме діяльність «Руської трійці» ідейно готувала західних українців до революційних подій 1848 року.

Запитання до самопідготовки

1. Охарактеризуйте соціально-економічне становище українських земель у складі Російської та Австрійської імперій.
2. Які політичні реформи було здійснено російською і австрійською владою на українських землях?
3. У чому полягали причини селянських заворушень у першій половині XIX ст.?
4. Якою, на вашу думку, була роль України у міжнародних відносинах цього періоду?

Література

1. Бачинська О.А. Історія українського козацтва XV – XX ст.: навч.-метод. посіб. для студ. іст. ф-ту / О.А. Бачинська. – О.: Астропринт, 2007. – Ч. 2: кінець XVIII – XX ст. – 103 с.
2. Історія України в особах: XIX – XX ст. / І. Войцехівська, В. Аблицов, О. Божко та ін. – К.: Україна, 1995. – 479 с.
3. Декабристи в Україні: Дослідження й матеріали: в 5 т. / Ін-т історії України НАН України; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка / за ред. В.А. Смолія. – К.: Вид-во КНУ, 2003. – Т. 4. – 202 с.
4. Історія Слобідської України: навч. посіб. з народознавства та краєзнавства / за ред. В.І. Торкатюка. – Х.: Основа, 1998. – 368 с.
5. Казьмирчук Г.Д. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття / Г.Д. Казьмирчук, Т.М. Соловійова. – К.: Міжнар. фін. агенція, 1998. – 174 с.
6. Мицик Ю.А. Історія України: посіб. для вступ. до вищ. навч. закл.: у 3 ч. / Ю.А. Мицик, О.Г. Бажан. – К.: Вид. дім "КМ Академія", 2003. – Ч. 2: З кінця XVIII ст. до 1914 р. – 130 с.
7. Рибалка І.К. Історія України: підруч. для студ. іст. фак. вузів: у 3 ч. / І.К. Рибалка. – Х.: Основа, 1995. – Ч. 2: Від початку XIX століття до лютого 1917 року. – 480 с.
8. Світлична В.В. Історія України: навч. посіб. / В.В. Світлична. – Л.: Новий світ, 2004. – 304 с.
9. Шип Н.А. Суспільно-політичне і духовне життя українців у складі Російської імперії (XIX ст.): нариси для самост. опрацюв. з курсу "Історія України" / Н.А. Шип. – К.: РВВ УАЗТ, 2004. – 99 с.

Каніщев Григорій Юрійович
Кисіль Юрій Іванович
Малишев Олександр Володимирович
Півень Георгій Георгійович
Яцина Олег Анатолійович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Редактор Т.Г. Кардаш

Зв. план, 2009

Підписано до друку 25.02.2009

Формат 60x84 1/16. Папір офс. №2. Офс. друк

Ум. друк. арк. 6,1. Обл.-вид. арк. 7,0. Наклад 100 прим.

Замовлення 65. Ціна вільна

Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського

“Харківський авіаційний інститут”

61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17

<http://www.khai.edu>

Видавничий центр “ХАІ”

61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17

izdat@khai.edu